

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

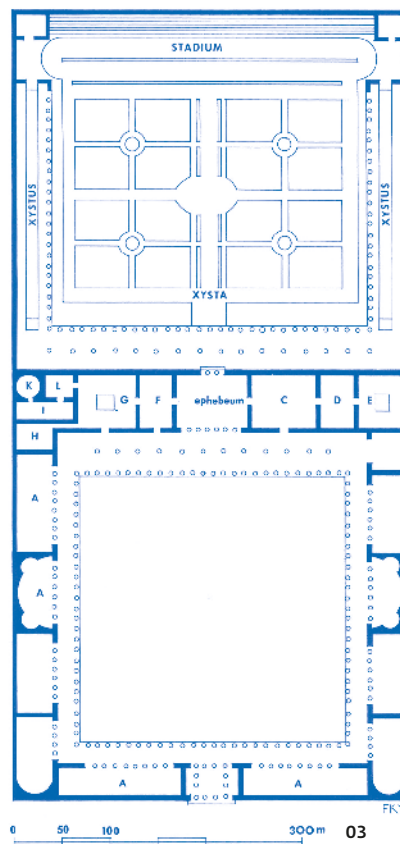
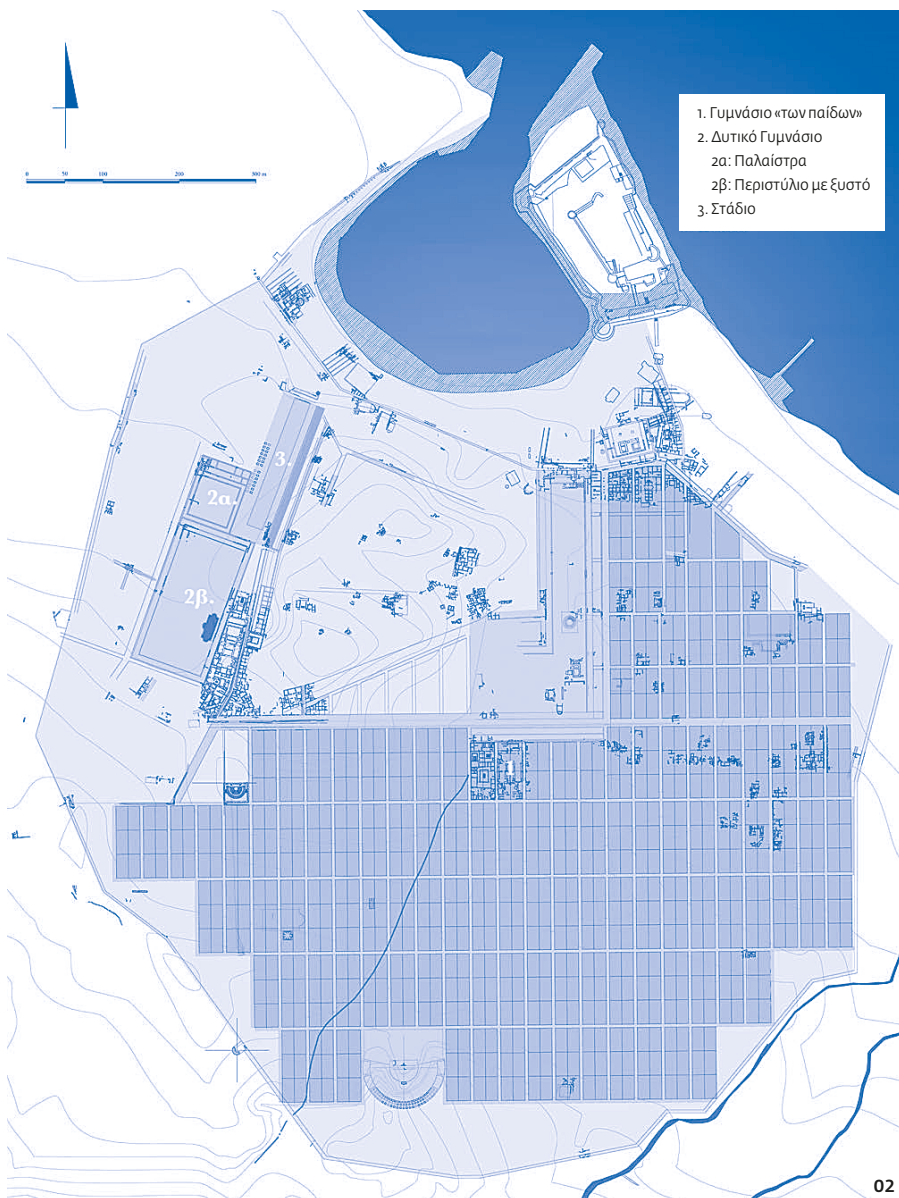
|| Στέλλα Σκαλτσά
Επισκέπτρια Ερευνήτρια στο Saxo Institute
Πανεπιστήμιο Κοπεγχάγης

01
Ανατολική στοά (ξυστός)
στο γυμνασιακό συγκρότημα
στη Μεσσήνη, όψη από βόρεια
(φωτ.: Σ. Σκαλτσά).

Ο ΟΡΟΣ ΓΥΜΝΑΣΙΟ, ΠΡΟΦΑΝΩΣ ΣΥΝΥΦΑΣΜΕΝΟΣ ΜΕ το ρήμα γυμνάζω και το επίθετο γυμνός, υποδηλώνει τη φυσική εκγύμναση και κατ' επέκταση τον χώρο που προορίζεται για σωματική άσκηση¹. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να περιοριστούμε σε έναν τόσο στενό ορισμό και εύλογα προκύπτει η απορία τι εννοούμε με τη λέξη αυτή τόσο αρχιτεκτονικά όσο και σημασιολογικά. Το γυμνάσιο όχι μόνο ταυτίστηκε με τον ελληνικό τρόπο ζωής, αλλά εξελίχθηκε σε έναν από τους πιο σημαντικούς θεσμούς της πόλης². Σε επιγραφικά κείμενα και λογοτεχνικές πηγές το γυμνάσιο συνδέεται άρρηκτα τόσο με την πολιτειακή όσο και με τη φυσική υπόσταση της πόλης³. Προβάλλεται ως φορέας διασφάλισης της ευδαιμονίας της⁴, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που γυμνάσια συγκαταλέγονται ανάμεσα στα πιο αντιπροσωπευτικά αξιοθέατα της πόλης, είτε λόγω των αναθημάτων που τα κοσμοούν είτε λόγω του εντυπωσιακού μεγέθους τους⁵.

Οι ερευνητές συγκλίνουν στην άποψη πως ο όρος γυμνάσιο αναφέρεται σε ένα σύνολο εγκαταστάσεων, όπως το περιστευλο οικοδόμημα (παλαίστρα), ο στεγασμένος δρόμος (ξυστός) και ο υπαίθριος διάδρομος για τρέξιμο (παραδρομίδα)⁶.

Όλες μαζί οι εγκαταστάσεις συνθέτουν το κτιριακό συγκρότημα (γυμνάσιο), το οποίο μπορεί να εξυπηρετήσει μια σειρά από λειτουργίες: τη φυσική εκγύμναση, τη στρατιωτική εκπαίδευση, την πνευματική καλλιέργεια, τη σωματική υγιεινή, τη λατρεία και την κοινωνική συναναστροφή⁷. Στο συγκρότημα αυτό συχναζούν ως επί το πλείστον οι μελλοντικοί πολίτες, δηλαδή συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες όπως οι έφηβοι και οι νέοι, αλλά και η νεότερη ηλικιακή ομάδα, οι παιδιάς. Πρόσβαση έχουν επίσης και ομάδες για τις οποίες κριτήριο συμμετοχής δεν είναι τόσο η ηλικία όσο η σχέση τους με τον θεσμό, όπως οι «εκ του γυμνασίου» ή οι «αλειφόμενοι»⁸. Αυτό που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι πως το γυμνάσιο στην Ελληνιστική περίοδο συνδέεται άμεσα με τον θεσμό της εφηβείας, δηλαδή την επίσημη εκπαίδευση αγοριών, γύρω στα 18 με 20 έτη, από αξιωματούχους επιφορτισμένους τόσο με την εκπαίδευσή τους όσο και με την εύρυθμη και αδιάλειπτη λειτουργία του θεσμού⁹. Για τους νέους μετά το πέρας της εφηβείας και μέχρι την ηλικία των 30 ετών, δηλαδή μέχρι να ενταχθούν

02 Τοπογραφικό σχέδιο της Κω (από Livadiotti 2016β, εικ. 1).

03 Σχεδιαστική αναπαράσταση κάτοψης του γυμνασίου κατά τον Βιτρούβιο (Yegül 1992, εικ. 13).

04 Το γυμνασιακό συγκρότημα στην Ολυμπία (Wacker 1996, εικ. 3).

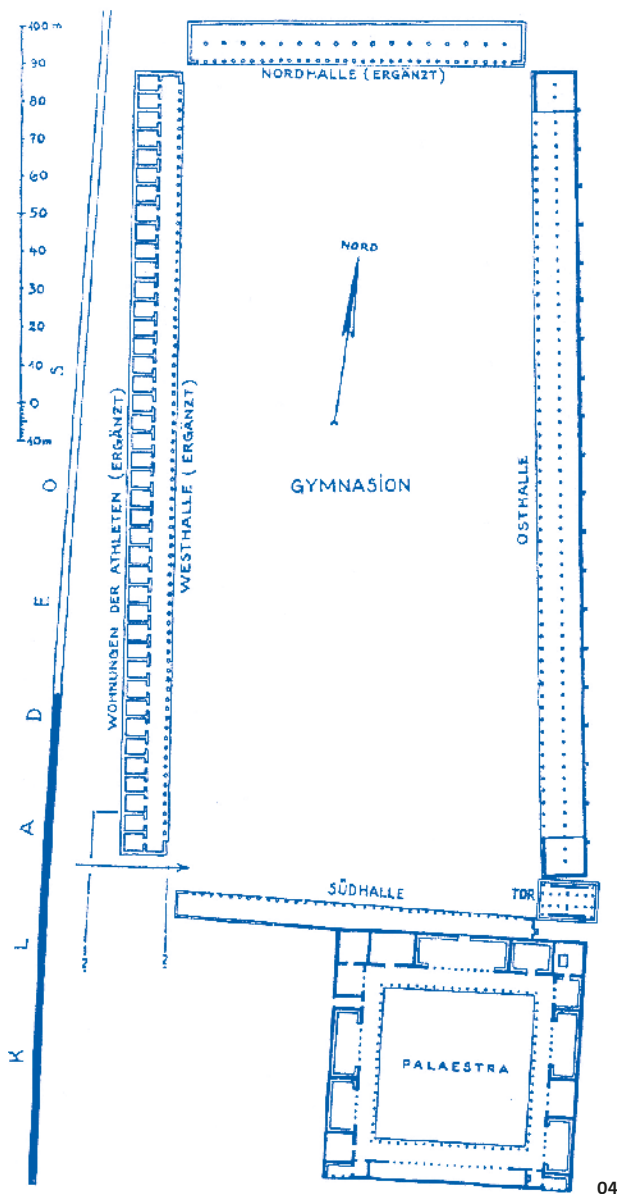
πλήρως στο πολιτειακό σώμα και να αναλάβουν δημόσια αξιώματα, το γυμνάσιο αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο δραστηριοποίησης μέσα στην πόλη¹⁰. Η διαπίστωση του Louis Robert πως το γυμνάσιο αποτελεί τη «δεύτερη αγορά» συμπυκνώνει την πολύπλευρη σημασία που έλαβε το γυμνάσιο κατά την Ελληνιστική περίοδο, ως χώρος κοινωνικοποίησης των νέων, κοινωνικής προβολής, συμμετοχής στα κοινά, ανάπτυξης θρησκευτικού συναισθήματος, καλλιέργειας πατριωτικού φρονήματος, γαλούχησης στις αξίες της πόλης¹¹. Με άλλα λόγια, το γυμνάσιο καταλήγει να μετουσιώνει την ίδια την πόλη σε πολλαπλά επίπεδα.

Λόγω της διάδοσης και της βαρύτητας που απέκτησε ο θεσμός της εφηβείας κατά την Ελληνιστική περίοδο, βαρύτητας που επεκτεινόταν στην ίδια την υπόσταση της πόλης, θα θεωρούσε κανείς πως σε κάθε πόλη που έχει ανασκαφεί αρχαιολογικά θα έχει αποκαλυφθεί και από ένα γυμνάσιο¹². Αξίζει να σημειωθεί πως ενώ οι επιγραφές καταδεικνύουν τη ζωτικότητα του θεσμού, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα σκιαγραφούν μια τελειώς διαφορετική εικόνα όσον αφορά το κτιριακό συγκρό-

τημα του γυμνασίου. Δηλαδή, υπογραμμίζουν τη δυσκολία ασφαλούς ταύτισης κτιριακών καταλοίπων με γυμνάσια, ειδικά όταν απουσιάζουν οι επιγραφές που θα υποστήριζαν μια τέτοια ερμηνεία. Ενδεικτικά, βάσει αρχαιολογικών, επιγραφικών και φιλολογικών δεδομένων, έχει εκτιμηθεί πως μέχρι την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο 21 πόλεις στη Σικελία διέθεταν το δικό τους γυμνάσιο¹³. Ωστόσο, αρχαιολογικά, μόλις δύο με τρία γυμνάσια έχουν ταυτιστεί με σχετική βεβαιότητα¹⁴. Στη Συρο-παλαιστίνη 25 γυμνάσια είναι επιβεβαιωμένα από φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, αν και κανένα από αυτά δεν έχει εντοπιστεί αρχαιολογικά¹⁵. Αντιστρόφως, η Jebel Khalid στη Συρία, όπου ένα περίστυλο οικοδόμημα ταυτίστηκε πρόσφατα με παλαίστρα, δεν συγκαταλέγεται στις πόλεις που έχουν δώσει επιγραφικές μαρτυρίες για την ύπαρξη γυμνασίων¹⁶.

Προκύπτει, επομένως, το ερώτημα γιατί καθίσταται δύσκολη η αρχαιολογική ταύτιση του γυμνασίου. Το γυμνάσιο αρχαιολογικά συνδέεται συχνά με το περίστυλο οικοδόμημα —ή αλλιώς την παλαίστρα—, δηλαδή με μια υπαίθρια αυλή που περικλείεται από κιονοστοιχίες, συνήθως στις τέσσερις πλευρές, ενώ δωμάτια ανοίγονται πίσω από τις στοές, αν όχι σε όλες, τουλάχιστον σε μία ή δύο από αυτές. Στο παρελθόν υπήρχε διαμάχη ανάμεσα στους μελετητές όσον αφορά τους όρους γυμνάσιο και παλαίστρα, καθώς όχι μόνο επιχειρήσαν να αντιμετωπίσουν το γυμνάσιο και την παλαίστρα ως ξεχωριστές αρχιτεκτονικές οντότητες αλλά και να εξηγήσουν τις διαφορές από θεσμική πλευρά (δημόσιο ή ιδιωτικό) και βάσει της λειτουργίας τους¹⁷. Αν και οι όροι στις αρχαίες πηγές συχνά χρησιμοποιούνται αδιακρίτως, πρέπει να τονιστεί πως η παλαίστρα, η ετυμολογία της οποίας είναι προφανώς συνδεδεμένη με την πάλη, αντιστοιχεί αρχιτεκτονικά στο περίστυλο οικοδόμημα. Λόγω των ποικίλων δραστηριοτήτων που στεγάζονται στο περίστυλο οικοδόμημα, η παλαίστρα από όρος που αρχικά υποδηλώνει συγκεκριμένη χρήση έφτασε να ταυτίζεται με το γυμνάσιο. Και ενώ ο όρος γυμνάσιο μπορεί να αντικαταστήσει τον όρο παλαίστρα, η παλαίστρα αναφέρεται πάντα στο περίστυλο οικοδόμημα και όχι σε κάποια άλλη κτιριακή εγκατάσταση.

Ίσως δεν είναι τυχαίο που η παγιοποίηση της αρχιτεκτονικής μορφής του γυμνασίου στο τελευταίο τρίτο του 4ου αιώνα π.Χ. συμπίπτει με την αποκρυστάλλωση του περιστυλίου ως αρχιτεκτονικού τύπου¹⁸. Αν και το περίστυλο οικοδόμημα απαντά συχνά στη δημόσια, οικιστική και ταφική αρχιτεκτονική, υιοθετείται ευρέως στην αρχιτεκτονική των γυμνασίων, καθώς επιτρέπει την αρμονική συνύπαρξη υπαίθριων, ημιυπαίθριων και στεγασμένων χώρων σε ένα κτιριακό συγκρότημα το οποίο εντάσσεται αβίαστα στον αστικό ιστό πόλεων που έχουν σχεδιαστεί βάσει των αρχών του ορθογωνικού πολεοδομικού σχεδίου. Ταυτόχρονα, το συγκρότημα απομονώνεται χάρη στο περιστύλιο από τον χωροταξικό ιστό προσφέροντας μια αίσθηση ιδιωτικότητας και αυτονομίας σε όσους συχνάζουν σε αυτό¹⁹. Αποτελεί συνεπώς μια επιτυχημένη αρχιτεκτονική λύση που εξυπηρετεί πολλές και διαφορετικές ανάγκες του πολύπλευρου θεσμού στον οποίο εξελίχθηκε το γυμνάσιο κατά την Ελληνιστική περίοδο. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που ο τύπος του περιστυλίου υιοθετείται ευρέως για να στεγάσει τη λειτουργία του γυμνασίου, είτε αυτό απαντά σε ιερά είτε σε πόλεις. Το περιστύλιο διατηρεί την αρχιτεκτονική και τη λειτουργική σημασία του ακόμα και στη Ρωμαϊκή περίοδο, καθώς

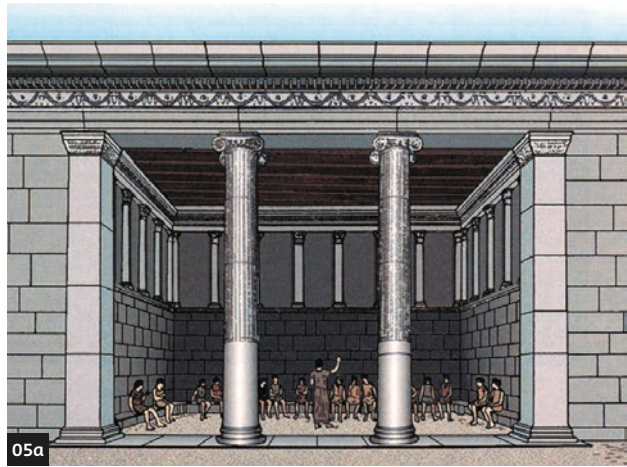
04

αποτελεί συστατικό στοιχείο του λουτρού-γυμνασίου (συνδυασμός ρωμαϊκών λουτρών με περίστυλο κτίριο). Ο νέος αυτός τύπος, που συναντάται κυρίως στη Μικρά Ασία, στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και στην Κύπρο, ανταποκρίνεται στις νέες κοινωνικές επιταγές για σωματική υγιεινή²⁰.

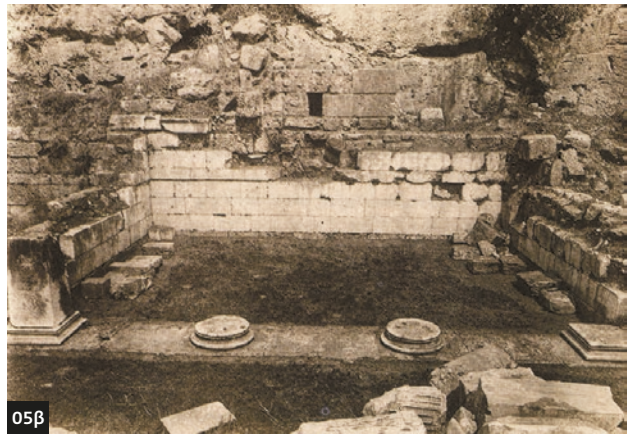
Το περιστύλιο ως αρχιτεκτονικό στοιχείο δεν επαρκεί για να χαρακτηριστεί ένας χώρος ως γυμνάσιο²¹. Όπως η στοά, συστατικό στοιχείο της ελληνικής αρχιτεκτονικής, έτσι και το περιστύλιο αποτελεί αρχιτεκτονικό τύπο που στεγάζει ποικίλες λειτουργίες και, όπως σημειώθηκε, έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως στη δημόσια, ταφική και ιδιωτική αρχιτεκτονική. Με άλλα λόγια, αν και το περίστυλο οικοδόμημα αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του γυμνασίου, μερικές φορές μάλιστα περιορίζεται σε αυτό²², από μόνο του δεν μπορεί να θεωρηθεί επαρκές τεκμήριο για την ταύτιση ενός χώρου με γυμνάσιο. Η ταύτιση συγκροτημάτων με γυμνάσια βασίζεται σε έναν συνδυασμό στοιχείων. Συγκεκριμένα, προτάσσεται η ύπαρξη λουτρικών εγκαταστάσεων και η παρουσία εξεδρών, δηλαδή ευρύχωρων αιθουσών που ανοίγουν μέσω κίωνων σε μια από τις κιονοστοιχίες του περιστυλίου. Αν το περίστυλο οικοδόμημα γειτνιάζει και βρίσκεται σε οργανική θέση με τον ξυστό, δηλαδή την ελεύθερη στοά μήκους ενός σταδίου, και την παραδρομιδα, δηλαδή τον χώρο που αντιστοιχεί σε υπαίθριους διαδρόμους για τρέξιμο, ή ακόμα και αν γειτνιάζει με στάδιο, τότε η ταύτιση θεωρείται ασφαλής. Φυσικά, η παρουσία επιγραφών που αφορούν το γυμνάσιο επιβεβαιώνει τη λειτουργία του χώρου.

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις στις οποίες μπορούμε απλώς να υποθέσουμε τη θέση του γυμνασίου από την ύπαρξη ρωμαϊκών θερμών στον τύπο του λουτρού-γυμνασίου που εμφανίζεται από τον 1ο αιώνα π.Χ. και μετά στη Μικρά Ασία κυρίως και ανταποκρίνεται στις νέες κοινωνικές επιταγές για σωματική υγιεινή²³. Σε αυτή την περίπτωση να μην μπορούμε να προσδιορίσουμε τη θέση των γυμνασίων στον αστικό ιστό και να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση τις διαστάσεις τους, αλλά δεν είναι πάντα εύκολο να προχωρήσουμε σε πιο συγκεκριμένες παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική διαμόρφωση του χώρου. Πρόσφατα υποστηρίχθηκε πως και οι Κεντρικές Θέρμες στην πόλη της Κω έχουν κτιστεί πάνω σε ένα από τα ελληνιστικά γυμνάσια της πόλης, το οποίο ταυτίζεται με το γυμνάσιο των παιδών (εικ. 2)²⁴.

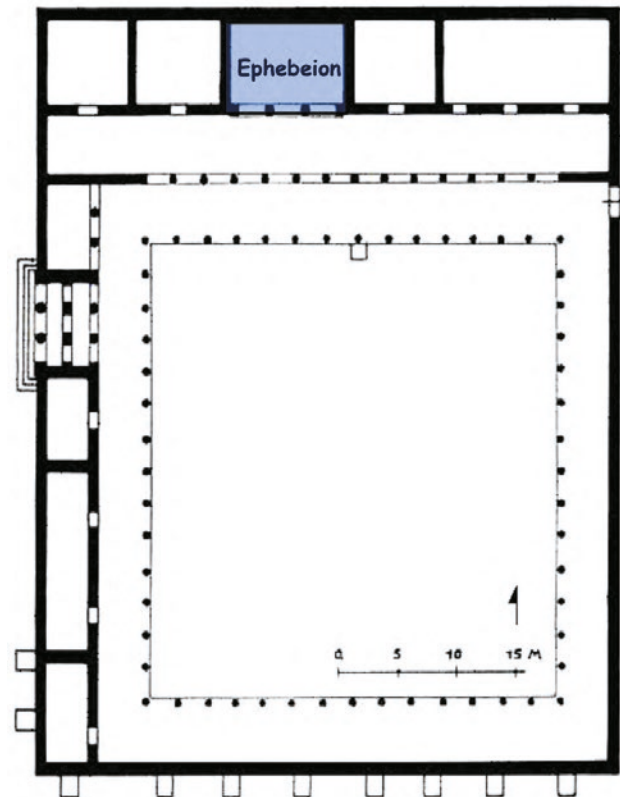
Η πιο εμπειριστατωμένη περιγραφή από την αρχαιότητα που αφορά το συγκρότημα το οποίο εμείς ταυτίζουμε με γυμνάσιο προέρχεται από τον Βιτρούβιο (εικ. 3). Στο πέμπτο βιβλίο της *Αρχιτεκτονικής* του στο κεφάλαιο 11, ο Βιτρούβιος ενδιαφέρεται να εξηγήσει τη διαρρύθμιση ενός κτιριακού συγκροτήματος που το θεωρεί ιδιον γνώρισμα του ελληνικού τρόπου ζωής σε αντιδιαστολή με τις θέρμες που μόλις είχε περιγράψει στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αν και ο Βιτρούβιος δεν χρησιμοποιεί τον όρο γυμνάσιο, ωστόσο αναφέρεται σε όλες τις εγκαταστάσεις (παλαιστρα, ξυστό, παραδρομιδα) που συνθέτουν το συγκρότημα του γυμνασίου. Τοπογραφικά συνδέει όλες αυτές τις εγκαταστάσεις με το στάδιο. Ενδιαφέρεται να περιγράψει το περιστύλιο, το οποίο και ταυτίζει με την παλαιστρα. Περιγράφει λοιπόν μια περίστυλη αυλή γύρω από την οποία διατάσσονται δωμάτια και εξέδρες που εξυπηρετούν συγκεκριμένες λειτουργίες, από σωματική υγιεινή και φυσική άσκηση μέχρι πνευματική καλλιέργεια. Σε άμεση γειτνίαση

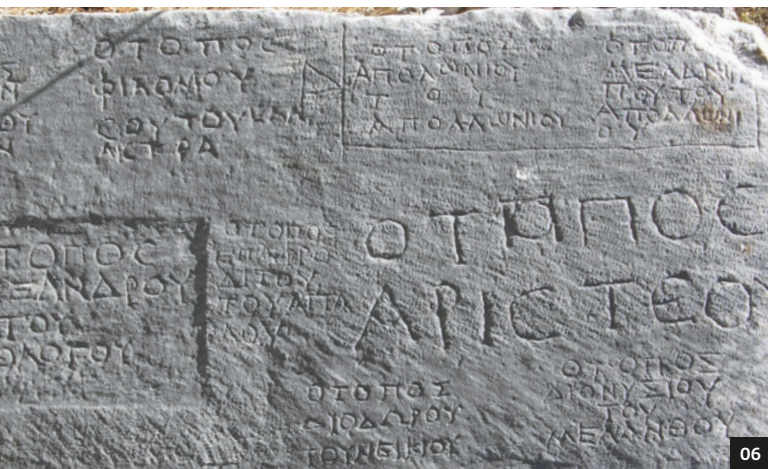
05α

05β

05γ

06

05a-γ

α. Αναπαράσταση της εφηβικής εξέδρας στο κάτω γυμνάσιο της Πριήνης (Dontas / Ferla 2000, σ. 167), β. η εφηβική εξέδρα στην Πριήνη (Rumscheid / Koenigs 1998, εικ. 179), γ. κάτοψη του κάτω γυμνασίου στην Πριήνη (Rumscheid / Koenigs 1998, εικ. 176).

06

Graffiti από την εφηβική εξέδρα στο κάτω γυμνάσιο της Πριήνης (φωτ.: Σ. Σκαλτσά).

με την παλαίστρα ο Βιτρούβιος τοποθετεί στεγασμένες στοές (ξυστός) και υπαίθριους διαδρόμους (παραδρομίδα), καθώς και χώρους πρασίνου για αναψυχή και περιπάτους.

Κατά γενική ομολογία, ο Βιτρούβιος παρουσιάζει μια ιδανική ή φανταστική διαρρύθμιση του γυμνασιακού συγκροτήματος, η οποία βρίσκει το πλησιέστερο αρχαιολογικό παράλληλο στο γυμνάσιο της Ολυμπίας²⁵. Στην Ολυμπία το γυμνασιακό συγκρότημα αποτελείται από την παλαίστρα (περίστυλο κτίριο, 66x66 μ.), και βρίσκεται σε άμεση λειτουργική και αρχιτεκτονική συσχέτιση με τον χώρο στα βόρεια (περ. 212x50 μ.), ο οποίος οριοθετείται από τον ξυστό στα ανατολικά, από καταλύματα των αθλητών στα δυτικά και μια ακόμα κιονοστοιχία στα βόρεια (εικ. 4).

Είναι αξιοσημείωτο πως ο Βιτρούβιος υπογραμμίζει την ευρυχωρία του περιστυλίου, αναφέροντας πως η περίμετρος της περιστυλης αυλής πρέπει να αντιστοιχεί σε δύο στάδια, δηλαδή γύρω στα 380 με 400 μ. Σύμφωνα με τον Στράβωνα (17.1.10) το γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας διέθετε στοές «μειζους ή σταδίαίας». Το Πτολεμαίο, που ανατέθηκε από τους Ρόδιους προς τιμή του Πτολεμαίου Α' για τη συμβολή του στην κατάλυση της πολιορκίας του Δημητρίου του Πολιορκητή το 305 π.Χ. και ταυτίστηκε με το κάτω Γυμνάσιο της Ρόδου, διέθετε και αυτό στοές μήκους ενός σταδίου²⁶. Αν και το γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας δεν έχει εντοπιστεί αρχαιολογικά και το κάτω Γυμνάσιο στη Ρόδο έχει αποκαλυφθεί αποσπασματικά λόγω της φύσης των σωστικών ανασκαφών, η ευρυχωρία αυτών των γυμνασίων λόγω των μνημειακών διαστάσεών τους πλησιάζει την περιγραφή του Βιτρούβιου. Από τα γυμνάσια που έχουν αποκαλυφθεί αρχαιολογικά, η περίστυλη αυλή (41x41 μ.) του γυμνασίου στην Ολυμπία με περίμετρο ένα στάδιο (περ. 192 μ.)²⁷ καταδεικνύει

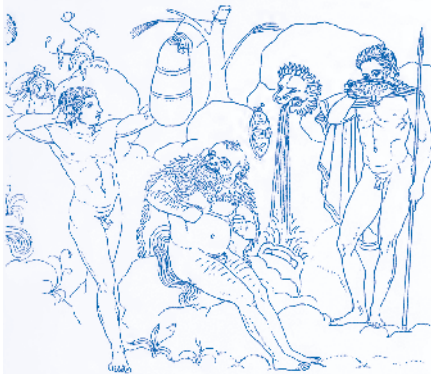
πως οι σχεδιαστικές αρχές που προτάσσει ο Βιτρούβιος έχουν τις ρίζες τους στην παράδοση της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής, καθώς εφαρμόστηκαν σε γυμνασιακά συγκροτήματα²⁸.

Όσον αφορά τους επιμέρους χώρους που οργανώνονται στο περιστυλο οικοδόμημα, ο Βιτρούβιος χρησιμοποιεί είτε όρους απευθείας από την ελληνική γλώσσα²⁹, όπως κάνει για το λουτρό, είτε όρους που έχουν ελληνική ρίζα αλλά τους εκλατινίζει, καθώς αποδέκτης του εγχειριδίου του είναι ο Ρωμαίος αυτοκράτορας. Επίσης, ο Βιτρούβιος προσδιορίζει και την αρχιτεκτονική διαμόρφωση του κάθε χώρου και τη θέση του στο κτίριο. Προκρίνει την οργάνωση των πιο σημαντικών χώρων πίσω από τη βόρεια κιονοστοιχία προς εκμετάλλευση του νότιου προσανατολισμού. Στις γωνίες τοποθετεί τις λουτρικές εγκαταστάσεις, ενώ ο κεντρικός χώρος με τη μορφή εξέδρας αποτελεί το *ephebeum*, το οποίο πλαισιώνεται από το *coryceum*, το *conisterium* και το *elaiothesium*. Πίσω από την ανατολική και τη δυτική στοά ανοίγονται επιμέρους εξέδρες, ενώ η νότια κιονοστοιχία είναι διπλή χωρίς να πλαισιώνεται από δωμάτια στον πίσω τοίχο. Επιγραφικές μαρτυρίες διαλευκαίνουν τη σημασία όρων που συναντώνται στην περιγραφή του Βιτρούβιου, ενώ ταυτόχρονα μας πληροφορούν και για χώρους που δεν εμφανίζονται στο κείμενο του Ρωμαίου αρχιτέκτονα, αλλά φαίνεται πως αποτελούσαν απαραίτητες εγκαταστάσεις σε ένα γυμνάσιο³⁰. Αντιστοίχως, τα αρχαιολογικά δεδομένα αποκαλύπτουν μια πιο ελεύθερη διάθεση στην οργάνωση των χώρων γύρω από την περιστυλη αυλή. Και φυσικά, το κάθε γυμνάσιο, αναλόγως με την ταυτότητα της πόλης, τις φιλοδοξίες της και τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, διαφοροποιείται ως προς την αρχιτεκτονική του σύνθεση, τη χωροταξική του διευθέτηση και τον γλυπτό του διάκοσμο³¹.

Ενδεικτικά αξίζει να αναφερθούν κάποια παραδείγματα που φανερώνουν διάθεση για ποικιλομορφία στη διευθέτηση των χώρων και καταδεικνύουν την παρουσία χώρων διαφορετικής λειτουργίας. Χώρος ή χώροι με τη μορφή εξέδρας και έδρανα κατά μήκος των τοίχων εντοπίζονται σε γυμνάσια και συνήθως ταυτίζονται με την εφηβική εξέδρα ή το ακροατήριο των επιγραφών (εικ. 5a-γ)³². Πρόκειται συνήθως για την πιο ευρύχωρη αίθουσα του περιστυλου κτιρίου, προορισμένη για διδασκαλία, διαλέξεις και δραστηριότητες του πνεύματος και όχι του σώματος³³. Η παρουσία graffiti σκαλισμένων στα έδρανα ή στους τοίχους της αίθουσας αποκαλύπτει την παρουσία νέων που συχνάζουν στα γυμνάσια (εικ. 6). Όσον αφορά τα δωμάτια που ο Βιτρούβιος ονομάζει *coryceum* και *conisterium*, το δεύτερο αποτελεί μεταφορά στα λατινικά του όρου κονιστήριο που εντοπίζεται επιγραφικά στην Πέργαμο, ενώ ετυμολογικά συνδέεται με το κόνιμα στους Δελφούς, στη Δίλο και στην Υπάτη³⁴. Ο χώρος έχει συνδεθεί με εξάσκηση στο αγώνισμα της πάλης λόγω της χρήσης ειδικής άμμου για το σώμα³⁵. Όσο για το *coryceum*, εύστοχα έχει συνδεθεί με χώρο που διέθετε κώρυκους, δηλαδή σάκους για εξάσκηση στην πυγμαχία (εικ. 8)³⁶. Δυσκολίες προκύπτουν σχετικά με την ερμηνεία του όρου *elaiothesium*. Καθώς η ελαιοθεσία αφορά τη χρηματοδότηση του ελαίου στο γυμνάσιο, γεννάται το ερώτημα αν ο όρος αναφέρεται σε χώρο φύλαξης και παροχής του ελαίου (εικ. 9)³⁷. Εντύπωση προκαλεί, ωστόσο, ότι στην περιγραφή του Βιτρούβιου δεν αναφέρονται χώροι που είναι τεκμηριωμένοι επιγραφικά, όπως το αποδυτήριο, το πυ-

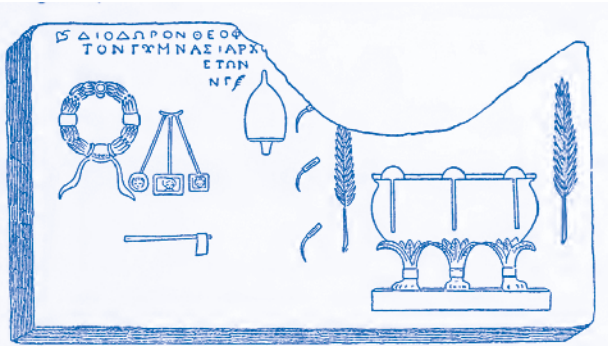
07

08

ριατήριον, το αλειπτήριον, το σφαιριστήριον ή σφαιρίστρα. Στο πυριατήριον και το αλειπτήριον, χώρους που προορίζονται για σωματική υγιεινή³⁸, ήταν απαραίτητη η θέρμανση, ενώ το σφαιριστήριον ή σφαιρίστρα φαίνεται πως διέθετε ειδικό μαύρο χρώμα κατάλληλο για άθληση³⁹. Στο αρχαιολογικό πεδίο, το δωμάτιο που ταυτίζεται με μεγάλη ευκολία είναι το λουτρό, χάρη στην παρουσία λουτήρων (εικ. 7).

Το γυμνασιακό συγκρότημα στους Δελφούς, στην περιοχή του ιερού της Αθηνάς Προναίας κοντά στην Κασταλία πηγή, θεωρείται το αρχαιότερο γυμνάσιο που έχει έρθει στο φως και χρονολογείται με ακρίβεια την περίοδο 340–320 π.Χ. χάρη στο γεγονός ότι αναφέρεται σε οικοδομικούς καταλόγους (εικ. 10)⁴⁰. Η πρώιμη χρονολόγηση σε συνδυασμό με τη χωροθέτησή του σε μια περιοχή που γεωμορφολογικά παρουσιάζει περιορισμούς λόγω της κλίσης του εδάφους δικαιολογεί τη χωροταξική διεύθυνση του κτιριακού συγκροτήματος σε δύο άνδρα, τη σχετικά μικρού μεγέθους παλαίστρα (περ. 35x35 μ.) και την ύπαρξη λουτρικής εγκατάστασης ως ανεξάρτητης κατασκευής (ανοικτή πισίνα) και όχι ως οργανικού τμήματος του περίστυλου οικοδομήματος. Ωστόσο, το γυμνάσιο στους Δελφούς παρουσιάζει όλες τις εγκαταστάσεις που επιτρέπουν την ασφαλή ταύτιση ενός κτιριακού συγκροτήματος με γυμνάσιο, δηλαδή την περίστυλη αυλή (παλαίστρα), την ελεύθερη στοά μήκους ενός σταδίου (ξυστός, 185,95x9,02 μ.), μαζί με υπαίθριους διαδρόμους (παραδρομίδα, 172,71x6 μ.) και λουτρι-

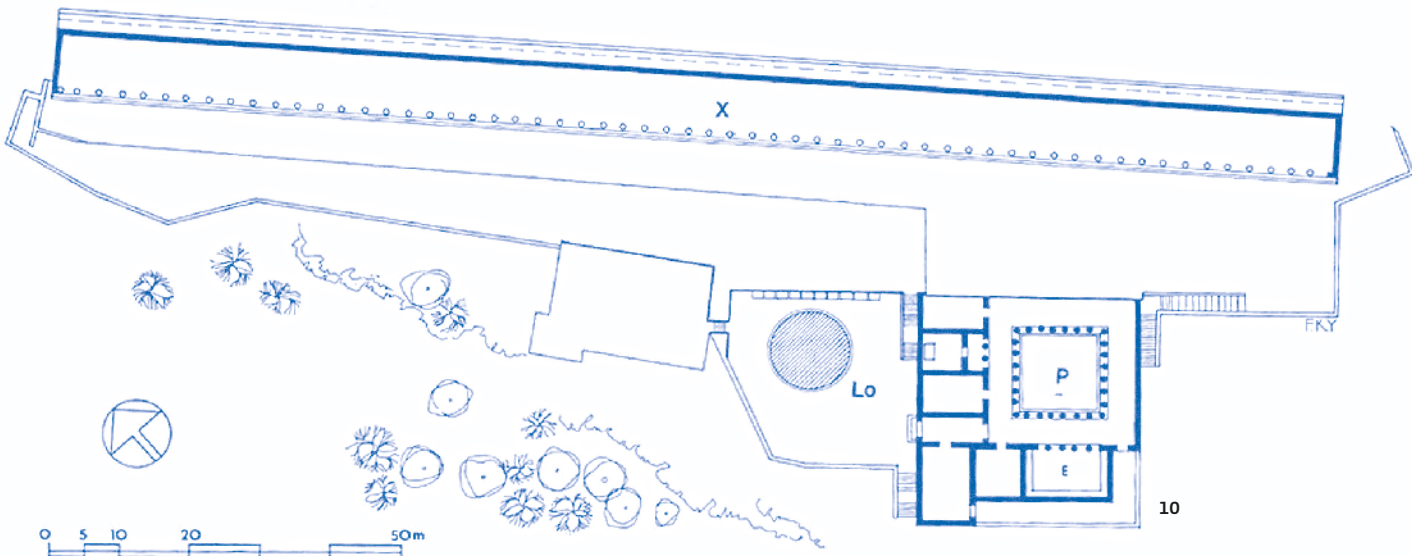
09

07

Το λουτρό στη ΒΔ γωνία της παλαίστρας στην αρχαία Μεσσήνη (φωτ.: Σ. Σκαλτσά).

08

Σχεδιαστική αποτύπωση σκηνής από την πυξίδα Ficorini με απεικόνιση κόρυκου. Villa Giulia, Ρώμη (Gardiner 1930, ΕΙΚ. 49).

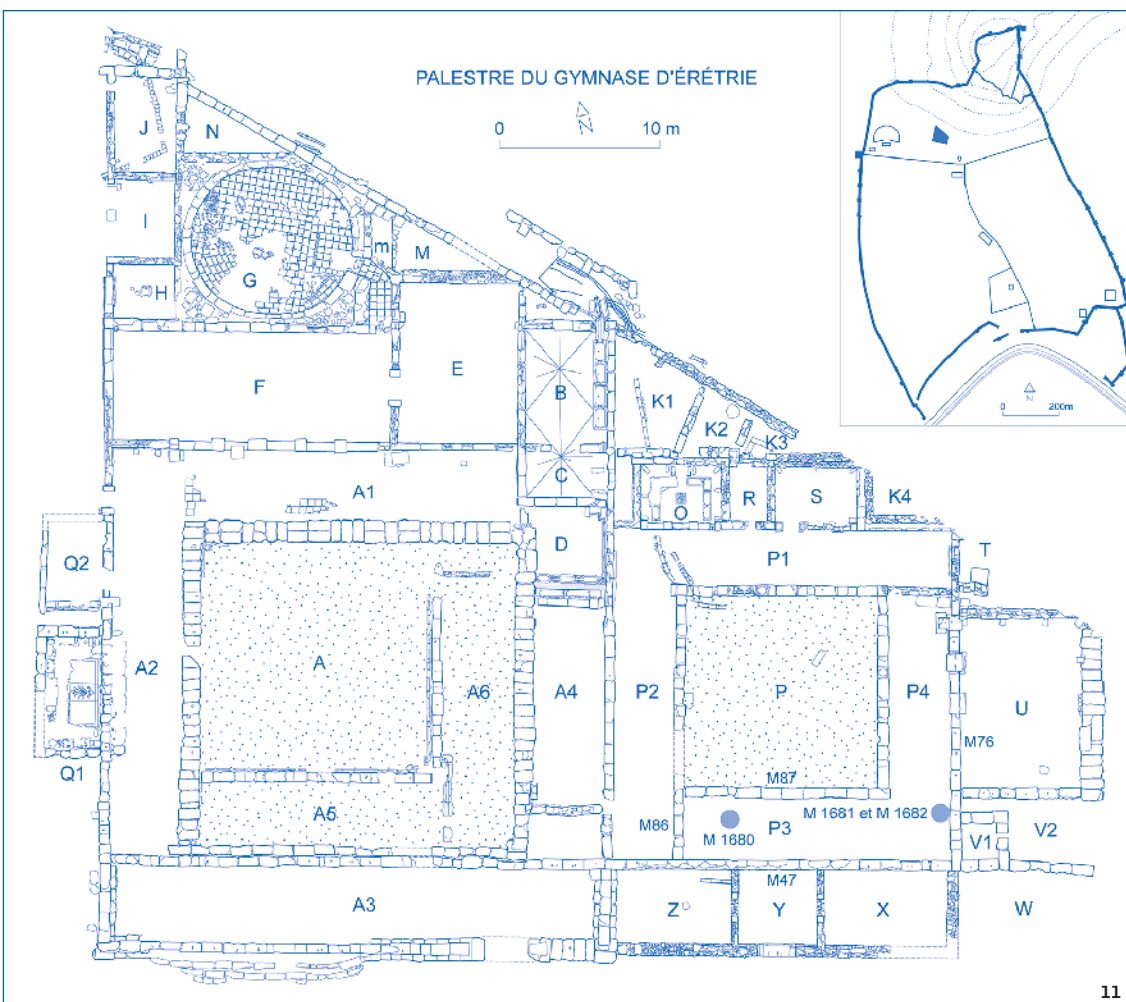
10

κές εγκαταστάσεις. Αυτά τα στοιχεία θα μείνουν αναλλοίωτα καθ' όλη την Ελληνιστική περίοδο και αποτελούν βασικές και απαραίτητες εγκαταστάσεις, όπως ήδη σημειώθηκε παραπάνω, για να ταυτιστεί ένα συγκρότημα με γυμνάσιο.

Στα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ., δηλαδή σε λιγότερο από έναν αιώνα από την κατασκευή του, το γυμνασιακό συγκρότημα στους Δελφούς χρήζει ανακαίνισης και επισκευής. Η επισκευή αυτή εντάσσεται από τους άρχοντες του ιερού σε ένα ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα, άμεσα συνυφασμένο με την οργάνωση των Πύθιων και τη διάθεση κατάλληλων εγκαταστάσεων προς εκγύμναση και διεξαγωγή των αγώνων⁴¹. Οι επιγραφές από τους Δελφούς είναι χρήσιμες και για έναν ακόμα λόγο. Αναφέρονται ονομαστικά σε συστατικά στοιχεία του γυμνασίου, όπως στον ξυστό, την παραδρομίδα, το περίστω (περίστυλη αυλή), το σφαιριστήριο, το κόνιμα, το αποδυτήριο, το κολυμπαίο και τον οχετό. Καταδεικνύουν πως το γυμνάσιο ήδη στα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ. περιλαμβάνει ένα σύνολο εγκαταστάσεων και οικοδομημάτων που εξυπηρετούν συγκεκριμένες λειτουργίες άμεσα συνυφασμένες στη συγκεκριμένη περίπτωση με τη φυσική εκγύμναση και τη σωματική υγιεινή.

Την τελευταία δεκαετία νέες αρχαιολογικές έρευνες και νέες ερμηνείες παλαιότερων ανασκαφικών δεδομένων έχουν εμπλουτίσει σημαντικά τις γνώσεις μας γύρω από την αρχιτεκτονική των γυμνασίων. Ακόμα και γυμνάσια που θεωρούνται δημοσιευμένα δεν παύουν να μας εκπλήσσουν — για παρά-

δειγμα, αυτό της Ερέτριας⁴². Την τελευταία δεκαετία οι έρευνες της Ελβετικής Σχολής αποκάλυψαν ένα δεύτερο περιστύλιο ανατολικά του πρώτου και εραπτόμενο σε αυτό (εικ. 11)⁴³. Η ύπαρξη λουτρικών εγκαταστάσεων, εξέδρας και επιμέρους δωματίων σε συνδυασμό με τον υπαίθριο χώρο της αυλής επιβεβαιώνεται και στα δύο περιστύλια. Επομένως, τόσο η αρχιτεκτονική μορφή (περιστύλιο) όσο και η λειτουργία των περιστυλίων δεν φαίνεται να διαφοροποιείται στην Ερέτρια. Όπως υποστήριζαν οι ανασκαφείς, τα δύο περιστύλια καλύπτουν τις ίδιες βασικές λειτουργίες: φυσική αγωγή, σωματική υγιεινή και πνευματική καλλιέργεια⁴⁴. Ωστόσο, τα δύο περιστύλια δεν είναι σύγχρονα. Νέα ανασκαφικά δεδομένα τοποθετούν το δυτικό περιστύλιο στο τελευταίο τρίτο του 4ου αιώνα π.Χ., ενώ το ανατολικό περιστύλιο χρονολογείται μια γενιά αργότερα (γύρω στο 300 π.Χ.). Φαίνεται πως η κατασκευή του νεότερου περιστυλίου έδωσε λύση στην εξεύρεση χώρου για να καλυφθούν ανάγκες άμεσα συνδεδεμένες με τους χρίστες του⁴⁵. Αν και η πρωιμότερη περίστυλη αυλή της Ερέτριας (20x20 μ. = 400 τ.μ.) είναι ελάχιστα μεγαλύτερη από την περίστυλη αυλή στην Αμφίπολη (20,6x15,4 μ. = 317,24 τ.μ.) και λίγο παραπάνω από διπλάσια σε σύγκριση με την αντίστοιχη στους Δελφούς (13,3x13,3 μ. = 176,89 τ.μ.), εν τούτοις απέχει από τις ευρύχωρες περίστυλες αυλές των γυμνασίων του 2ου αιώνα π.Χ.⁴⁶. Φαίνεται πως όταν πια παγιώνεται ο τύπος του περιστυλίου στο τελευταίο τρίτο του 4ου αιώνα π.Χ., η ευρυχωρία

11

09 Ενεπίγραφη στήλη από την Προύσα της Βιθυνίας (I.Prusa 34), όπου απεικονίζονται αντικείμενα σχετιζόμενα με τα δρώμενα στο γυμνάσιο, μεταξύ των οποίων και όλκη, μεγάλο αγγείο για την απονομή του ελαίου (Gardiner 1930, σ. 79, εικ. 42).

10 Το γυμνασιακό συγκρότημα στους Δελφούς (Yegüli 1992, εικ. 6).

11 Αρχιτεκτονική αποτύπωση της παλαίστρας στην Ερέτρια (Ackermann / Ackermann 2021, εικ. 2). © Αρχείο Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα.

δεν θεωρείται ακόμα απαραίτητη. Ωστόσο, μέσα σε μια γενιά το υπάρχον κτίριο φαίνεται πως δεν επαρκεί να καλύψει τις ανάγκες του γυμνασίου και η λύση δίνεται με την κατασκευή ενός πανομοιότυπου περιστυλίου, εραπτόμενου στο πρώτο.

Η σημασία των νεότερων ερευνών στην Ερέτρια έγκειται και σε έναν ακόμα λόγο. Γεωμαγνητικές διασκοπήσεις υποδεικνύουν πως το διπλό περιστυλο οικοδόμημα είναι μέρος ευρύτερου γυμνασιακού συγκροτήματος με την επιγραφικά επιβεβαιωμένη τοποθέτηση του ξυστού και της παραδρομίδας βορειοδυτικά του πρωιμότερου περιστυλίου και με το στάδιο να τοποθετείται νότια του συγκροτήματος (εικ. 12)⁴⁷. Νέες έρευνες θα προσφέρουν ασφαλή δεδομένα για τη χρονολόγηση αυτών των εγκαταστάσεων. Αυτό που μπορεί να διατυπωθεί με βεβαιότητα για την Ερέτρια είναι η πρόνοια της πόλης για τη δέσμευση χώρου μεγάλης έκτασης εντός των τειχών σε γειτνίαση με το θέατρο προς ανέγερση εγκαταστάσεων που εξυπηρετούν την εκπαίδευση μελλοντικών πολιτών (γυμνάσιο) και στεγάζουν αθλητικούς αγώνες (στάδιο), ακόμα και αν η ανέγερση όλων αυτών των εγκαταστάσεων διήρκεσε δεκαετίες, αν όχι περισσότερα.

Η ίδια πρόνοια διαφαίνεται και σε άλλες πόλεις. Μέχρι πρόσφατα οι ερευνητές είχαν υιοθετήσει ένα εξελικτικό μοντέλο για τη χωροθέτηση των γυμνασίων στον ιστό της πόλης, το οποίο μπορεί να σκιαγραφηθεί ως εξής: από τους υπαίθριους χώρους, τους προορισμένους για άσκηση έξω ή κοντά στα τείχη, σε άμεση γειτνίαση με πηγές νερού και χώρους λατρείας για τα κλασικά γυμνάσια⁴⁸, τον 3ο αιώνα π.Χ. τα γυμνάσια, ή πιο συγκεκριμένα τα περιστυλα κτίρια (παλαίστρα), εντάσσονται στον πολεοδομικό ιστό και μάλιστα πλησίον της Αγοράς (π.χ. άνω γυμνάσιο στην Πριήνη) (εικ. 13), γεγονός ενδεικτικό της σημασίας που αποκτά ο θεσμός για την πόλη. Τον 2ο αιώνα π.Χ. νέα, ευρύτερα γυμνασιακά συγκροτήματα κτίζονται κοντά σε στάδια πλησίον των τειχών ή στην άκρη της πόλης για να καλύψουν τις αυξανόμενες ανάγκες σε συνάρτηση με την πολυσχιδή λειτουργία του θεσμού (π.χ. κάτω γυμνάσιο στην Πριήνη)⁴⁹. Ωστόσο, δεν χρειάζεται να αντιπαραβάλουμε τη χωροταξική διευθέτηση του γυμνασίου με αυτή της αγοράς προκειμένου να καταδείξουμε τη σημασία του για την πόλη και, ασφαλώς, το κύρος του θεσμού δεν εξαρτάται από την τοπογραφική ή μη εγγύτητά του στην αγορά. Η οργάνωση του δημόσιου χώρου σε κάθε πόλη εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες, γεωμορφολογικούς, τοπογραφικούς, οικονομικούς, και είναι άμεσα συνυφασμένη με το εκάστοτε κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι.

Αυτό που γίνεται τώρα καλύτερα κατανοητό χάρη στον εμπλουτισμό των ανασκαφικών δεδομένων είναι πως ήδη από το τελευταίο τρίτο του 4ου αιώνα π.Χ. διαφαίνεται μια τάση για γυμνασιακά συγκροτήματα τα οποία απαρτίζονται τόσο από περιστυλο οικοδόμημα (παλαίστρα) όσο και από ελεύθερη στεγασμένη στοά (ξυστός) (π.χ. Αμφίπολη, Δελφοί), συχνά σε άμεση γειτνίαση με το στάδιο (π.χ. Ερέτρια). Με άλλα λόγια, πριν από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. μεγάλες εκτάσεις δεσμεύονται για γυμνασιακά συγκροτήματα εντός των ορίων της πόλης. Αν και τα ασφαλώς χρονολογημένα συγκροτήματα στο τελευταίο τρίτο του 4ου αιώνα π.Χ. είναι πολύ λίγα, στους Δελφούς, την Ερέτρια, ίσως και την Αμφίπολη⁵⁰ φαίνεται να προοικονομούνται τάσεις που θα χαρακτηρίσουν τη χωροταξική οργάνωση γυμνασιακών συγκροτημάτων του 3ου

12

Το γυμνασιακό συγκρότημα στην Ερέτρια (παλαίστρα, ξυστός, παραδρομίδες και στάδιο) (Ackermann / Ackermann 2021, εικ. 4). © Αρχείο Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα.

13

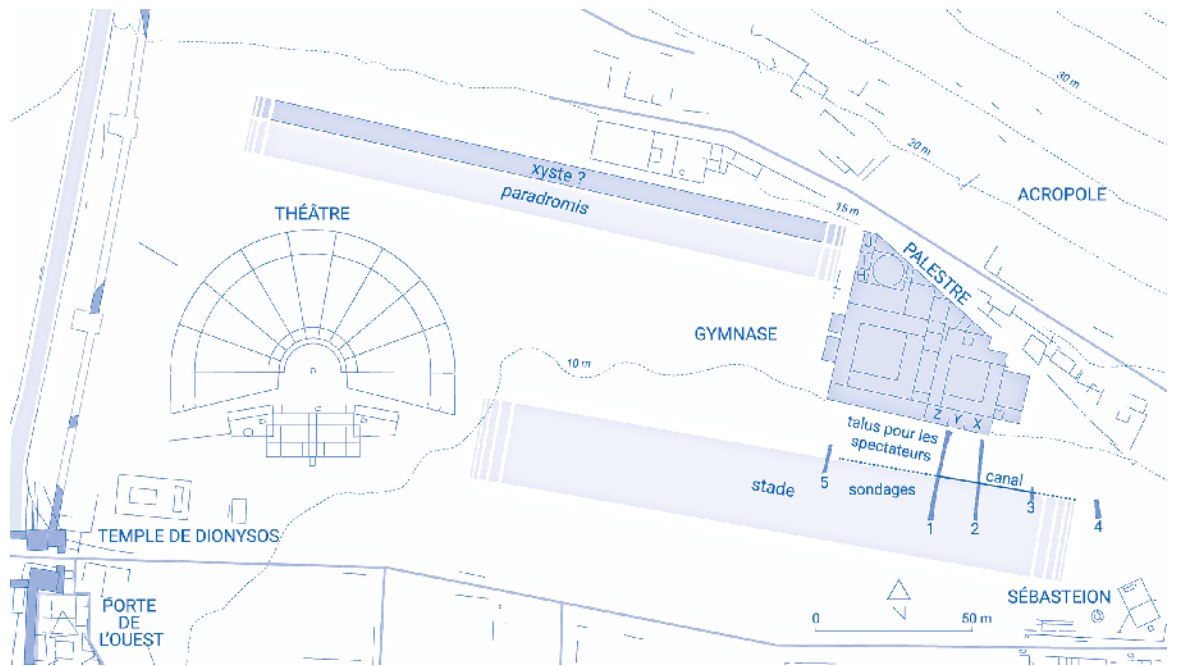
Αναπαράσταση της πόλης της Πριήνης. Δηλώνονται οι θέσεις των δύο γυμνασίων (από Dontas / Ferla 2000, σ. 49).

14

Το άνω γυμνάσιο στην Πριήνη. Αριστερά: Υποθετική αναπαράσταση της κάτοψης (Ελληνιστική περίοδος). Δεξιά: Υποθετική αναπαράσταση της κάτοψης με μετατροπή σε λουτρικό συγκρότημα (Ύστερη Ελληνιστική/Ρωμαϊκή περίοδος) (Dontas / Ferla 2000, σ. 159).

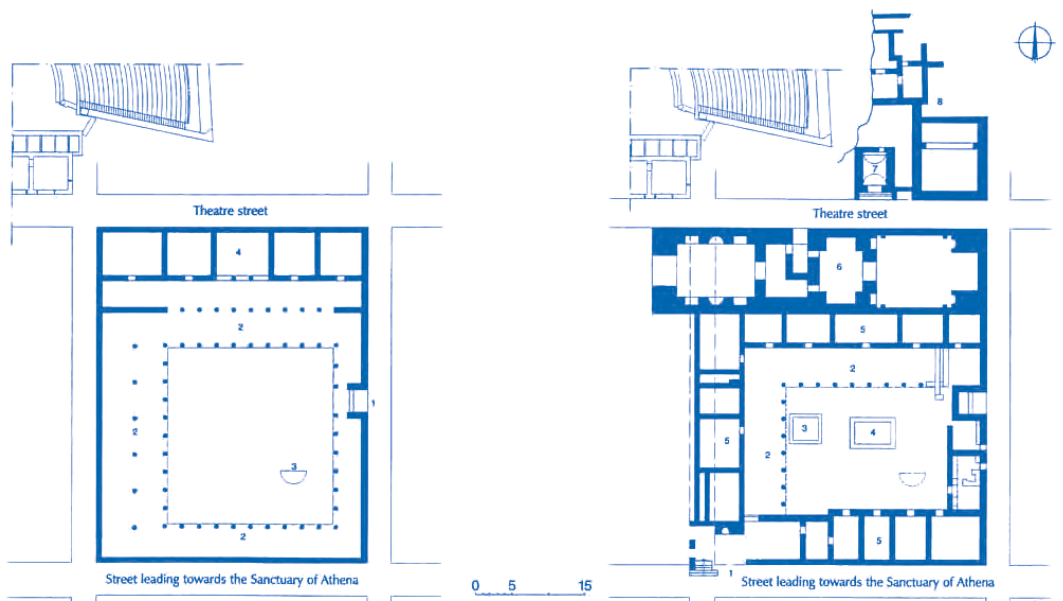
και 2ου αιώνα π.Χ. Στη Μεσσήνη, το γυμνασιακό συγκρότημα που έχει αποκαλυφθεί τις τελευταίες δεκαετίες στο νότιο τμήμα της πόλης, κοντά στα τείχη, είναι ομολογουμένως το πιο εντυπωσιακό στον ελλαδικό χώρο⁵¹. Το περιστυλο οικοδόμημα δωρικού ρυθμού (παλαίστρα διαστάσεων 23,90x23,90 μ.), η κιονοστοιχία σε σχήμα U στην οποία ενσωματώνεται ο ξυστός, καθώς και το στάδιο, έχουν ενταχθεί χωροταξικά και αρχιτεκτονικά σε ένα ενιαίο συγκρότημα (εικ. 17). Η κατασκευή του συγκροτήματος τοποθετείται στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. βάσει επιγραφικών και φιλολογικών μαρτυριών, αν και το συγκρότημα στη μακρόχρονη ιστορία του υπέστη επισκευές και ανακαινίσεις⁵². Στην Κω το συγκρότημα του δυτικού γυμνασίου μαζί με το στάδιο χωροθετούνται δυτικά του λόφου της

12

13

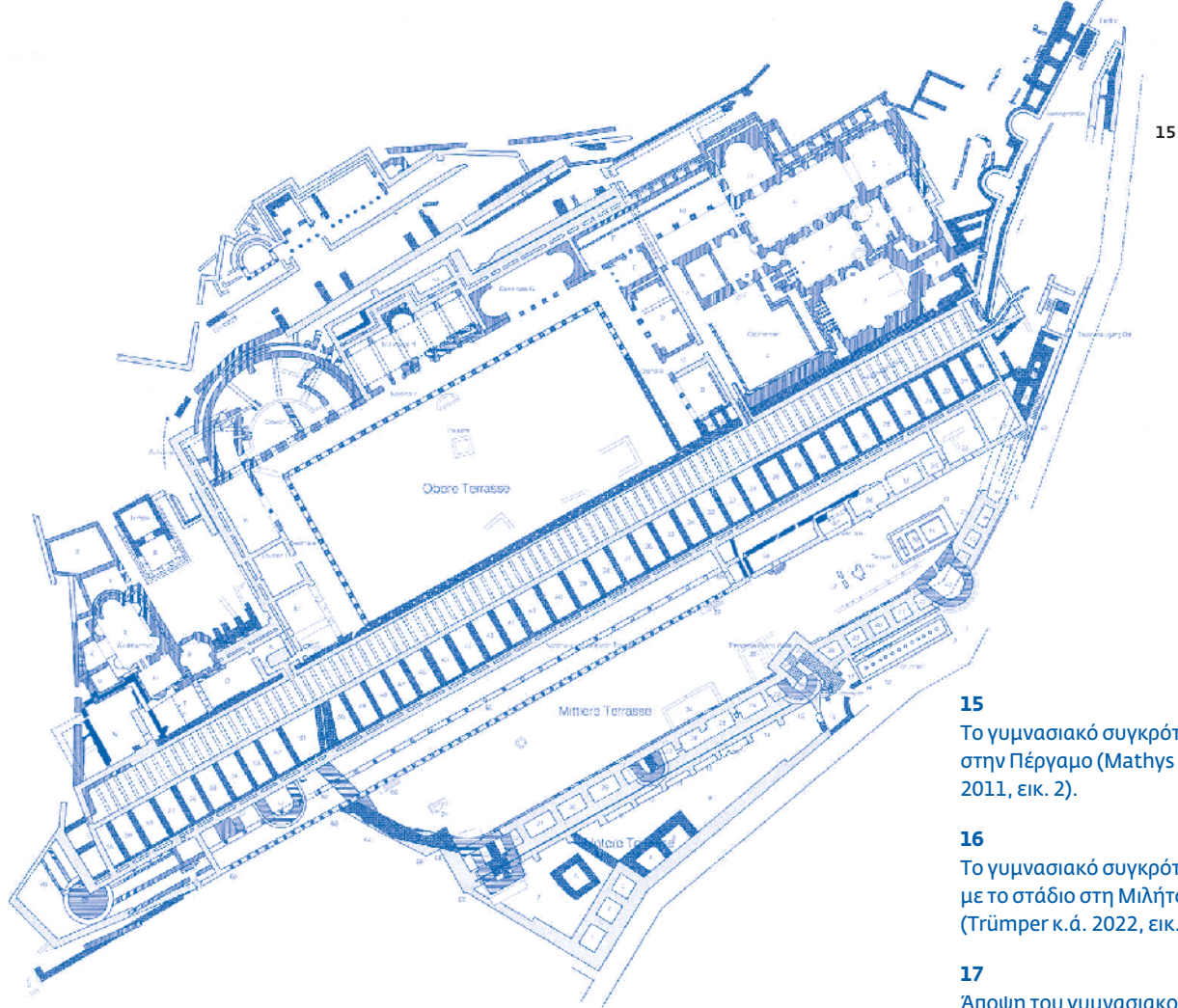

14

ακρόπολης, ενώ η αγορά και το πολιτικό κέντρο εκτείνονται ανατολικά (εικ. 2). Ακόμα και αν η κατασκευή του χρονολογείται την Ελληνιστική περίοδο, ο χώρος θα πρέπει να είχε δεσμευτεί κατά τον σχεδιασμό της πόλης μετά τον συνοικισμό, το 366 π.Χ. Περιπτώσεις όπως η Ερέτρια, η Κως και η Μεσσήνη φανερώνουν πως η άμεση γειτνίαση γυμνασιακών συγκροτημάτων με στάδια δεν περιορίζεται σε νέα γυμνασιακά συγκροτήματα που ανεγείρονται τον 2ο αιώνα π.Χ., όπως συμβαίνει παραδείγματος χάριν στην περίπτωση του κάτω γυμνασίου στην Πρίννη (εικ. 13) και στο γυμνάσιο του Ευμένους Β' στη Μίλητο. Στην Πρίννη ο μόνος διαθέσιμος χώρος τον 2ο αιώνα π.Χ., ύστερα από δύο αιώνες ζωής της πόλης, ήταν κοντά στα τείχη και μακριά από το πολιτικό, διοικητικό και

θρησκευτικό κέντρο, σε άμεση γειτνίαση με το στάδιο⁵³. Αν και για τη Μίλητο, η ύπαρξη γυμνασίου επιβεβαιώνεται επιγραφικά ήδη από τα τέλη του 3ου αιώνα, η πόλη αποκτά νέο γυμνάσιο το δεύτερο τέταρτο του 2ου αιώνα π.Χ. ύστερα από χορηγία του βασιλιά της Περγάμου, Ευμένους Β'. Πρόκειται για μεγάλο γυμνασιακό συγκρότημα σε άμεση γειτνίαση με το στάδιο και το ιερό της Αθηνάς (εικ. 16)⁵⁴.

Αντιστοίχως, γυμνάσια που λειτουργούν ως παλαιστρες, υπό την έννοια πως δεν διαθέτουν ξεχωριστές εγκαταστάσεις για τον ζυστό και την παραδρομίδα, δεν αποτελούν φαινόμενο του 3ου αιώνα π.Χ., όπως είχε υποστηριχθεί παλαιότερα στην έρευνα⁵⁵. Ήδη ανεξάρτητες παλαιστρες της Κλασικής εποχής είναι γνωστές από κείμενα και επιγραφές, ενώ ανε-

15

15
Το γυμνασιακό συγκρότημα στην Πέργαμο (Mathys κ.ά. 2011, εικ. 2).

16
Το γυμνασιακό συγκρότημα με το στάδιο στη Μίλητο (Trümper κ.ά. 2022, εικ. 16).

17
Άποψη του γυμνασιακού συγκροτήματος και του σταδίου στη Μεσσήνη από βόρεια (Θέμελης 2019, εικ. 2). © Π. Θέμελης, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.

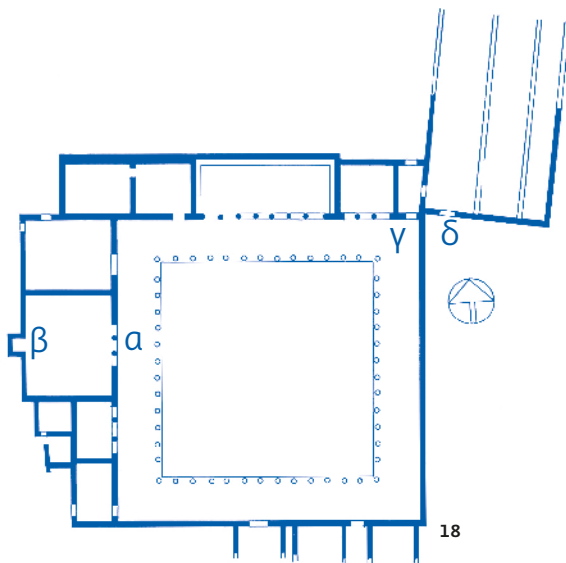

16

18a-δ
Το γυμνάσιο στη Δήλο (GD no. 76): α. Τοξωτό επιστύλιο, ανάθεση για τον δήμο των Αθηναίων και τους αλειφόμενους (επιγραφή IDélos 1938), β. Εξέδρα του Σαραπίωνα, ανάθεση του γυμνασιάρχου και των αλειφομένων (επιγραφή IDélos 1931), γ. Τοξωτό επιστύλιο, ανάθεση γυμνασιάρχου στον Απόλλωνα και τους αλειφόμενους (επιγραφή IDélos 1941), δ. Είσοδος ξυστού, ανάθεση από τον βασιλιά Πτολεμαίο ΙΧ Σώπτηρα στον Απόλλωνα, τον δήμο των Αθηναίων και τους νέους (επιγραφή IDélos 1531). Φωτ.: Σ. Σκαλτσά. Κάτοψη: GD, εικ. 71. © Γαλλική Σχολή Αθηνών / Brigitte Sagnier, 2003.

17

Ξάρτητη παλαίστρα είναι επιβεβαιωμένη αρχαιολογικά στην Ερέτρια⁵⁶. Το άνω γυμνάσιο της Πριήνης, στη μορφή παλαίστρας, βόρεια της αγοράς και νότια του θεάτρου, είναι πλήρως ενταγμένο στον αστικό ιστό και σε λειτουργία ήδη τον 3ο αιώνα π.Χ., ενώ είναι πολύ πιθανό η κατασκευή του να ανάγεται στον 4ο αιώνα π.Χ. (εικ. 14)⁵⁷. Το γυμνάσιο (περίστυλο κτίριο) που εντοπίστηκε κάτω από τις κεντρικές θέρμες στην Κω καταλαμβάνει μια οικοδομική νησίδα και βρίσκεται σε κομβική θέση νότια της Αγοράς κατά μήκος της πλατείας οδού (πλάτους 20 μ.) που οδηγούσε στο Ασκληπιείο (εικ. 2).

Αυτό που παρατηρείται χάρη στα νέα ανασκαφικά δεδομένα και στην αναθεώρηση παλαιών ταυτίσεων είναι πως ήδη από το πρώτο μισό του 2ου αιώνα π.Χ., αν όχι νωρίτερα, οι αρχιτέκτονες ενδιαφέρονται για την αρμονική ένταξη του ξυστού στον περιβάλλοντα χώρο. Οι λύσεις είναι ποικίλες ανάλογα με την τοπογραφία και τις γεωμορφολογικές συνθήκες. Πιο συγκεκριμένα, στη Μίλητο ο ξυστός του γυμνασίου του Ευμένους ταυτίστηκε με τη στοά η οποία θεωρείτο μέχρι πρόσφατα τμήμα της λεγόμενης Δυτικής Αγοράς. Ο ξυστός ενσωματώνεται σε περιστύλιο, το οποίο οριοθετεί μια τεράστια παιθρία αυλή. Κατά συνέπεια, οι στοές που παλαιότερα ταυτίζονταν με τη Δυτική Αγορά θεωρούνται τώρα τμήμα του γυμνασιακού συγκροτήματος, το οποίο συμπεριλάμβανε και την παλαίστρα η οποία δεν έχει ακόμα ανασκαφεί. Αντίστοιχη αρχιτεκτονική σύλληψη διέπει και το λεγόμενο δυτικό γυμνάσιο στην Κω (εικ. 2)⁵⁸. Ο ξυστός αποτελεί μέρος αρχιτεκτονικής ενότητας από στοές που περικλείουν μια ευρύχωρη παιθρία αυλή (περιστύλιο ή *quadriporticus*), ενώ το οικοδόμημα της παλαίστρας —μερικώς ανασκαμμένο— αναπτύσσεται βόρεια του περιστυλίου και νότια του σταδίου. Στη Μεσσήνη, η ανατολική στοά, μήκους ενός σταδίου (192 μ.) και πλάτους 7 μ., έχει τις προδιαγραφές ενός ξυστού (εικ. 1)⁵⁹. Αποτελεί αρχιτεκτονική ενότητα μαζί με τις άλλες δύο στοές που παισιώνουν το στάδιο και μαζί με την παλαίστρα στα νοτιοδυτικά του σταδίου συγκροτούν το γυμνασιακό συγκρότημα.

Πρέπει να έχει γίνει αντιληπτό μέχρι τώρα πως αν και τα γυμνάσια εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά τις εγκαταστάσεις, διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς την οργάνωση και τη διαρρύθμιση αυτών των εγκαταστάσεων. Στην Πέργαμο το γυμνάσιο, το οποίο χρονολογείται επί Ευμένους Β' (198–159 π.Χ.), αναπτύσσεται σε τρία ανισομεγέθη άνδρα τα οποία δεσπόζουν στη νότια πλευρά της Ακρόπολης (εικ. 15)⁶⁰. Το ανώτερο άνδρα (περ. 200x45 μ.), που είναι και το μεγαλύτερο, αντιπροσωπεύει τον κατεξοχήν χώρο του γυμνασίου, καθώς όλες οι λειτουργίες είναι συγκεντρωμένες σε αυτό. Οριοθετείται από τρεις στοές στη βόρεια, δυτική και ανατολική πλευρά, που περικλείουν μια ευρύχωρη αυλή (75x35 μ.). Νέες έρευνες υποστηρίζουν την τοποθέτηση του ξυστού και της παραδρομίδας σε χαμηλότερο επίπεδο κατά μήκος της νότιας πλευράς της περιστυλής αυλής⁶¹. Επίσης, πρόσφατη έρευνα στον χώρο του γυμνασίου έχει αποσαφηνίσει τη σύνδεση των ανδρών μεταξύ τους⁶². Το ανώτερο άνδρα μπορούσε να αποκοπεί λειτουργικά από τα άλλα δύο άνδρα μέσω ξεχωριστής πρόσβασης. Το μεσαίο άνδρα (150x36 μ.) φαίνεται πως λειτουργούσε πρωτίστως ως ιερό του γυμνασίου (ναός στην ανατολική πλευρά)⁶³, ενώ το κατώτερο άνδρα, λόγω της στενότητας του χώρου (80x25 μ.) και των επιγραφών που

έχουν εντοπιστεί, ίσως αποτελούσε χώρο για ανάρτηση και δημοσιοποίηση εφηβικών καταλόγων.

Το γυμνάσιο της Περγάμου, αν και σίγουρα ένα από τα πιο εντυπωσιακά γυμνασιακά συγκροτήματα που έχουν έρθει στο φως, λόγω της ανδρωπής διαμόρφωσής του, ήταν κατασκευασμένο από τοπικούς λίθους. Ωστόσο, ήδη από την Ύστερη Ελληνιστική περίοδο υλικά όπως το μάρμαρο, που θεωρούνται ότι προσδίδουν αίγλη και κύρος στο κτίριο, υπεισέρχονται στην αρχιτεκτονική του γυμνασίου, κυρίως με τη μορφή ανακαινισμένων μαρμάρινων εξεδρών. Αυτό είναι ένα φαινόμενο που δεν περιορίζεται στην Πέργαμο. Επιγραφές όπως π.χ. σε επιστύλια κιονοστοιχιών, σε εξέδρες ή σε πρότυπα αντανakλούν τις κοινωνικές φιλοδοξίες των αναθετών και η αρχιτεκτονική καθίσταται με αυτό τον τρόπο μέσο κοινωνικής προβολής για τους ευεργέτες του γυμνασίου (εικ. 18)⁶⁴. Ωστόσο, το ενδιαφέρον επιφανών πολιτών για την αρχιτεκτονική αναβάθμιση του κτιρίου υποδηλώνει ταυτόχρονα και τη σημασία που οι ίδιοι οι πολίτες προσέδιδαν στο γυμνάσιο, καθώς ήταν άμεσα συνυφασμένο με την ταυτότητα της πόλης. Μόνο στη Ρωμαϊκή περίοδο αντικαταστάθηκε πλήρως το περιστύλιο από μαρμάρινη κορινθιακή κιονοστοιχία, τάση που δεν περιορίζεται μόνο στην Πέργαμο αλλά εντάσσεται σε μια γενική προτίμηση την περίοδο αυτή για ευρεία χρήση μαρμάρου και του κορινθιακού ρυθμού σε κιονοστοιχίες⁶⁵.

Η ανέγερση γυμνασίων ήταν ένα πολυέξοδο και χρονοβόρο εγχείρημα. Συνήθως, οι επιγραφές αποτυπώνουν δυσχερείς συνθήκες, ιδιαίτερα όταν οι πόλεις αναγκάζονται να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα κονδύλια για την ολοκλήρωση των εργασιών μέσω έκτακτων συνεισφορών ή χάρη στην ευεργεσία ελληνιστικών ηγεμόνων ή πλούσιων πολιτών⁶⁶. Ενδεικτικά, αρκεί να αναφερθεί η περίπτωση της κατασκευής του κάτω γυμνασίου της Πριήνης τον 2ο αιώνα π.Χ. Η ολοκλήρωσή του οφείλεται στην ευεργεσία ενός πολίτη, ο οποίος ανέλαβε το κόστος ύστερα από αθέτηση υπόσχεσης εκ μέρους του βασιλιά⁶⁷. Επίσης, ιδιαίτερα κατατοπιστικό είναι το παράδειγμα του γυμνασίου του Ευμένους στη Μίλητο (εικ. 16). Οι αλληπάλληλες πρεσβείες ενός Μιλήσιου στην αυλή του βασιλιά Ευμένη Β' αποκαλύπτουν την αγωνία της πόλης να εξασφαλίσει επαρκή χρηματοδότηση. Η κατασκευή διήρκεσε τουλάχιστον 7 με 8 χρόνια σύμφωνα με τις επιγραφές, ενώ όταν πέθανε ο Ευμένης υπολείπονταν 30.000 μέδιμοι σίτου από τους 160.000 (6-7.000 τόνοι) που προέβλεπε η αρχική υπόσχεση⁶⁸.

Αντίστοιχα πολυέξοδο και χρονοβόρα ήταν και η συντήρηση όπως επίσης και η ανακαίνιση των εγκαταστάσεων. Καθώς τα συγκροτήματα βρίσκονταν σε χρήση όχι μόνο για δεκαετίες αλλά για αιώνες, επισκευές, ανακαινίσεις και μετατροπές ήταν απαραίτητες προκειμένου το κτίριο να προσαρμόζεται στις επιταγές της κάθε εποχής. Χαρακτηριστική είναι η προσθήκη πυριατηρίου (κυκλική εγκατάσταση για ατιμόλουτρο) βόρεια

της δυτικής περίστυλης αυλής στην Ερέτρια το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα π.Χ. (εικ. 11: G)⁶⁹. Επίσης, οι λουτρικές εγκαταστάσεις τόσο στην ανατολική όσο και στη δυτική περίστυλη αυλή στην Ερέτρια φαίνεται πως δεν είναι σύγχρονες της πρώτης φάσης. Μάλιστα, ενώ δύο λουτρικές εγκαταστάσεις —από μία σε κάθε αυλή— χρονολογούνται τον 2ο αιώνα π.Χ., περισσότερες προστίθενται τον 1ο αιώνα π.Χ. στην ανατολική αυλή (εικ. 11: Q1, B, C, D, O)⁷⁰. Ήδη από τον 2ο αιώνα π.Χ. αυξάνονται οι επιγραφικές μαρτυρίες για ανακαινίσεις λουτρών στα γυμνάσια, ενώ από τον 1ο αιώνα π.Χ. και εξής παρατηρείται πιο έντονα η μετατροπή κάποιων από αυτά σε θερμές ή η αναπροσαρμογή της αρχιτεκτονικής τους διαρρυθμίσεις για να υποδεχθούν νέες λουτρικές εγκαταστάσεις (εικ. 14)⁷¹.

Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, η μνημειοποίηση του γυμνασίου δεν αφορά τη μεταφορά της αρχιτεκτονικής σε λίθο. Η χρήση φθαρτών υλικών, όπως το ξύλο, ήταν εκτεταμένη στα γυμνάσια πριν από τον 2ο αιώνα π.Χ., κυρίως για τα επιστύλια της περίστυλης κιονοστοιχίας (π.χ. Ολυμπία) και ενίοτε και για τους ίδιους τους κίονες (π.χ. Ερέτρια)⁷². Αντιθέτως, η μνημειοποίηση έγκειται στο μέγεθος του συγκροτήματος, στην αποκρυστάλλωση της αρχιτεκτονικής μορφής του περιστυλίου με την πλαισίωσή του από χώρους κατάλληλα διαμορφωμένους για να στεγάσουν συγκεκριμένες λειτουργίες και στην παγίωση της αρχιτεκτονικής μορφής του ξυστού ως μιας στενόμακρης στοάς μήκους ενός σταδίου, σε άμεση γειτνίαση με την παλαίστρα. Αυτό που χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική των γυμνασίων είναι η ευρηματικότητα των ελληνιστικών αρχιτεκτόνων ως προς τη σύνθεση και οργάνωση των επιμέρους τμημάτων του συγκροτήματος. Βάσει των γεωμορφολογικών ιδιαιτεροτήτων, των χωροταξικών επιταγών, της αρχιτεκτονικής παράδοσης κάθε πόλης έτσι όπως αντανακλάται στους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς, τον διαθέσιμο προϋπολογισμό για την κατασκευή, την πρόσβαση σε δομικά υλικά, το τελικό αισθητικό και αρχιτεκτονικό αποτέλεσμα διαφοροποιείται από πόλη σε πόλη.

Αν και η συζήτηση επικεντρώθηκε στην αρχιτεκτονική των γυμνασίων, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο «κόσμος» (διάκοσμος) του κτιρίου, τόσο αρχιτεκτονικός όσο και γλυπτός, ορίζεται από την τελική αρχιτεκτονική διαμόρφωση και την ορίζει. Η μελέτη των γυμνασίων δεν είναι απλώς μια σύγκριση κατόψεων, ανωδομής ή χωροταξικής οργάνωσης και ένταξης στον αστικό ιστό. Ο γλυπτός διάκοσμος είναι μέρος της αρχιτεκτονικής, όπως και οι δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο κτίριο διαμορφώνουν την αρχιτεκτονική και διαμορφώνονται από αυτήν. Μια ολιστική προσέγγιση του γυμνασίου μας βοηθάει να αντιληφθούμε καλύτερα γιατί κάποιοι σύγχρονοι τους συχνά αντιπαραβάλλουν τα γυμνάσια με τα ιερά καταστήματα ανάμεσα στα πιο εντυπωσιακά συγκροτήματα μιας πόλης και γιατί η ίδια η πόλη θεωρεί το γυμνάσιο συστατικό στοιχείο της ταυτότητας της⁷³.

Σημειώσεις

- 1 Ισίδωρος, *Etyμ.* 15.2.30. Για τις διάφορες σημασίες του όρου «γυμνάζω», πρβλ. Christensen 2002.
- 2 Το άρθρο του Gauthier συμπυκνώνει τη σπουδαιότητα του γυμνασίου στην ελληνιστική πόλη. Για τη λειτουργία και σημασία του γυμνασίου στην Ελληνιστική εποχή βασικός παραμένει ο τόμος που επιμελήθηκαν οι Kah και Scholz (2004), καθώς συγκεντρώνει άρθρα που αναλύουν

διάφορες λειτουργίες του γυμνασίου.

- 3 Το δεύτερο τρίτο του 2ου αι. π.Χ. μια μικρή κοινότητα, το Τυριαίον στη Φρυγία, απαίτησε από τον βασιλιά Ευμένη Β' της Περγάμου νόμους και γυμνάσιο. Όταν ο βασιλιάς ενέκρινε τις απαιτήσεις της κοινότητας, το Τυριαίο αναβαθμίστηκε σε πόλη (ISultan Dağı 393). Για τον περιηγητή Πausανία (10.41.1) τον 2ο αι. μ.Χ. δεν νοείτο πόλη χωρίς τείχη και βασικά

- δημόσια οικοδομήματα, ανάμεσα στα οποία και γυμνάσιο.
- 4 Διόδ. Σικ. 4.30.1, 5.15.2.
 - 5 Στράβων, *Γεωγραφικά* 14.2.5 (Ρόδος) και 17.1.10 (Αλεξάνδρεια).
 - 6 Delorme 1960, σ. 268- Glass 1967, σ. 77. Η μονογραφία του Delorme (1960) για το γυμνάσιο παραμένει κλασικό έργο λόγω της ολιστικής προσέγγισης που ακολουθεί. Για μια εμπειριστατωμένη σύνθεση της αρχιτεκτονικής του γυμνασίου, πρβλ. Winter (2006, σ. 115-134), όπως επίσης von den Hoff (2009) και Emme (2013, σ. 123-158). Οι εισηγήσεις στα πρακτικά συνεδρίου που διοργανώθηκε στο Βερολίνο επικεντρώνονται κυρίως σε πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στα γυμνάσια τόσο στη δυτική όσο και στην ανατολική Μεσόγειο (Mania / Trümper 2019). Την τελευταία δεκαετία έχει εμπλουτιστεί εντυπωσιακά η βιβλιογραφία για τα γυμνάσια. Ενδεικτικά αρκεί να αναφερθούν τρεις μονογραφίες που βασίζονται σε διδακτορικές διατριβές, όπως της Trombetti (2013), η οποία εξετάζει τα γυμνάσια στην ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες, της Καζακίδη (2015) με αντικείμενο μελέτης τον γλυπτό διάκοσμο των γυμνασίων και του Paganini (2022) για τα γυμνάσια στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο.
 - 7 Το άρθρο του Forbes (1945) αποτελεί μια σύνοψη των λειτουργιών του γυμνασίου, αν και τα επιμέρους άρθρα στον τόμο που επιμελήθηκαν οι Kah και Scholz (2004) προσφέρουν μια πιο εμπειριστατωμένη και αναθεωρημένη ανάλυση των διαφορετικών λειτουργιών του γυμνασίου.
 - 8 Στον γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας (Gauthier / Hatzopoulos 1993, σ. 20-21, Όψη Β, στ. 26-29) ρητά απαγορεύεται η πρόσβαση στο γυμνάσιο σε δούλους, σε απελεύθερους και στους γιους τους, σε «πάλαιστρους», σε όσους εκκորνεύονται, σε όσους ασκούν αγοραία απαγγέλμα, σε μέθυσους και σε διανοητικά/ψυχικά ασταθείς.
 - 9 Για τη σχέση εφηβείας και γυμνασίου, Kennell 2015. Για τον θεσμό της εφηβείας, Chankowski 2010. Για τον εφηβαρχικό νόμο από την Αμφίπολη, Λαζαρίδου 2015, Rousset 2017. Για τη γυμνασιαρχία, Schuler 2004.
 - 10 Για τους νέους Kennell 2013 και van Bremen 2013.
 - 11 Robert 1966, σ. 422.
 - 12 Στο ευρετήριο του Kennell 2006 πάνω από 200 πόλεις επιβεβαιώνουν την ύπαρξη του θεσμού της εφηβείας κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο.
 - 13 Prag 2007, σ. 89. Πρέπει να σημειωθεί πως ο Prag διατάζει να ανεβάσει τον αριθμό σε 65, δηλαδή όσες και οι πόλεις του νησιού, ελλείψει δεδομένων (Prag 2007, σ. 93).
 - 14 Η Trümper (2019, σ. 63-65) ταυτίζει με βεβαιότητα γυμνάσια στον Σολούντα και στον Ακράγαντα, και πιθανώς στις Άκρες. Για νέες αρχαιολογικές έρευνες στο γυμνάσιο του Ακράγαντα, βλ. Trümper κ.ά. 2022.
 - 15 Daubner 2015.
 - 16 Clarke κ.ά. 2016, σ. 37-48.
 - 17 Για τις διαφορετικές απόψεις με βιβλιογραφία, πρβλ. Glass 1967, σ. 69-81, και Glass 1988, σ. 161-168.
 - 18 Η πιο πρόσφατη μελέτη για το περιστύλιο στην αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική είναι του Emme 2013 με παλαιότερη βιβλιογραφία.
 - 19 von den Hoff 2009, σ. 253.
 - 20 Yegül 1992, σ. 250-313.
 - 21 Παλαιότερα υπήρχε η τάση περίστυλα οικοδομήματα να ταυτίζονται με μεγάλη ευκολία — αν και αδόκιμα — με γυμνάσιο, ενώ ελλείπει συστηματικών ερευνών ερωτήματα και αμφιβολίες παραμένουν για κάποια από αυτά. Για τον αποχαρκτηρισμό αυτών των περιστύλων οικοδομημάτων στην Επίδαυρο και τη Μίλπο, πρβλ. Emme 2013 και 2019. Για αμφιβολίες γύρω από την ταύτιση του οικοδομήματος στη Σικυώνα με γυμνάσιο, πρβλ. Καζακίδη 2012, σ. 209-211.
 - 22 Αρκεί να αναφερθεί το παράδειγμα από το άνω γυμνάσιο στην Πρίννη, το οποίο αποτελείται μόνο από παλαίστρα.
 - 23 Πρβλ. σημ. 19 εδώ και Trümper 2015.
 - 24 Livadiotti 2016a.
 - 25 Για το επιχείρημα πως η παλαίστρα του Βιτρούβιου δεν περιγράφει υπαρκτή παλαίστρα, πρβλ. Delorme 1960, σ. 490-491. Για την άποψη πως ο Βιτρούβιος περιγράφει τις θερμές του Αγρίππα στη Ρώμη, πρβλ. Wacker 2004, σ. 354-356, ενώ για πιθανή ταύτιση με το Τιμολεόντειο στις Συρακούσες, πρβλ. Winter 2006, σ. 130. Αζίζει να σημειωθεί πως πριν από την αποκάλυψη του γυμνασιακού συγκροτήματος στην Ολυμπία, ο αρχιτεκτονικός τύπος της παλαίστρας, όπως παρουσιάζεται στο κείμενο του Βιτρούβιου, δεν ήταν απολύτως κατανοητός, καθώς το περιστύλιο είχε εκληφθεί ως περίστυλο, δηλαδή αντί να διαμορφώνει το εσωτερικό του κτιρίου, θεωρείτο ότι περιέβαλλε το εξωτερικό (σε αντιστοιχία με το πετρό ενός ναού).
 - 26 Διόδωρος 20.100.3-4. Filimonos 1989.
 - 27 Romano 2016, σ. 324.
 - 28 Αν και ο Winter (2006, σ. 130) επισημαίνει την ευρυχωρία της παλαίστρας στην περιγραφή του Βιτρούβιου, θεωρεί πως το εξαιρετικό μέγεθος της ταιριάζει περισσότερο σε αγορές παρά σε γυμνάσια. Ωστόσο, τόσο η Αλεξάνδρεια όσο και η Ρόδος επιβεβαιώνουν το μνημειώδες μέγεθος κάποιων γυμνασίων.
 - 29 Όπως και οι όροι διάυλος, ζυστός και παραδρομίδες αναφέρονται στα ελληνικά.
 - 30 Πρβλ. Καζακίδη 2005 για αντιπαροβολή των χώρων στην περιγραφή του Βιτρούβιου με επιγραφικά και φιλολογικά δεδομένα. Πρέπει να σημειωθεί πως οι οικονομικοί απολογισμοί από τη Δίλο παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τους χώρους που στεγάζονται στο γυμνάσιο. Ωστόσο, ακόμα η χωροταξική τους διευθέτση αποτελεί θέμα αντιπαράθεσης για τους ερευνητές, καθώς δεν υπάρχει συμφωνία ούτε και για την ταύτιση του κτιρίου που περιγράφεται στους καταλόγους.
 - 31 Αντίστοιχη διαφοροποίηση παρατηρείται και στη λειτουργία του γυμνασίου, η οποία διαφέρει από πόλη σε πόλη (Gauthier 1995, σ. 9-10).
 - 32 Delorme 1960, σ. 324-325.
 - 33 Delorme 1960, σ. 329-330.
 - 34 Για τους όρους πρβλ. Delorme 1960, σ. 276-279.
 - 35 Για τις ιδιότητες της άμμου (κόνης), πρβλ. Λουκιανός, *Ανάχαροι* 28-29.
 - 36 Delorme 1960, σ. 275, 280-281. Φιλόστρατος, *Γυμναστικός* 57.
 - 37 Η ελαιοθεσία αφορά τη σημαντικότερη λειτουργία στο γυμνάσιο, Skaltsa 2008, σ. 216-234- Fröhlich 2009.
 - 38 Ο Gouvenès (1962, σ. 138) κατέδειξε τη σημασία της θέρμανσης και για το πυριατήριο και για το αλειπτήριο. Στη Ρωμαϊκή περίοδο το αλειπτήριο μπορούσε να υποδηλώνει το ίδιο το συγκρότημα των λουτρών (Foss 1975) ή μια μνημειακή αίθουσα στην οποία συνυπήρχαν αθλητικές και λουτρικές εγκαταστάσεις (Pont 2008).
 - 39 Διότανται οι απόψεις σχετικά με τη λειτουργία του σφαιριστηρίου, αν δηλαδή πρέπει να ερμηνευθεί ως κλειστός χώρος προορισμένος για εξάσκηση στην πυγμαχία (*σφαιράι* ήταν ειδικά γάντια για την πυγμαχία) ή ως ανοικτός χώρος για παιχνίδι με μπάλα. Θα πρέπει να σημειωθεί πως στους οικοδομικούς καταλόγους στους Δελφούς γίνεται ειδική μνεία στο μαύρο χόμα που πρέπει να στρωθεί στο σφαιριστήριο (CID II: 139). Ίχνη μαύρου χόματος έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά στην παλαίστρα του Λυκείου (Lygouiti-Tolia 2002, σ. 204, 206).
 - 40 Για το γυμνάσιο στους Δελφούς, Jannoray 1953.
 - 41 Για τις επισκευές στο γυμνάσιο των Δελφών, όπως παρουσιάζονται στους οικοδομικούς καταλόγους, πρβλ. Skaltsa 2008, σ. 151-155.
 - 42 Mango 2003.
 - 43 Ackermann / Reber 2019- Ackermann / Ackermann 2021, σ. 413-420. Η παρατακτική διάταξη αυλών σε γυμνάσια είναι γνωστή από το γυμνασιακό συγκρότημα στο Άι Χανούμ στη Βακτρία (Veune 1987). Αντίστοιχη διευθέτση έχει υποστηριχθεί και για το γυμνάσιο στη Σάμο παρόλο που τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι πενηχρά (Martini 1993).
 - 44 Ackermann / Ackermann 2021, σ. 464-469.
 - 45 Οι επιγραφές μάς επιτρέπουν να εικάσουμε την άσκηση διαφορετικών ηλικιακών ομάδων ταυτόχρονα (Ackerman / Ackerman 2021), αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο πως ο αριθμός των εφήβων ή νέων ήταν τέτοιος ώστε έπρεπε να γίνει διαχωρισμός στο πλαίσιο της ίδιας ηλικιακής ομάδας.
 - 46 Π.χ. στο κάτω γυμνάσιο της Πρίννης, οι διαστάσεις της αυλής είναι 35x34 μ. (=1.190 τ.μ.).
 - 47 Ackermann / Ackermann 2021, σ. 419-421 και κυρίως 420, σημ. 2 με βιβλιογραφία.
 - 48 Γενικά για τα γυμνάσια στην Αρχαϊκή και Κλασική εποχή, Delorme 1960, σ. 33-50, Wacker 2004.
 - 49 Για τη χωροταξία των γυμνασίων του 3ου και 2ου αι. π.Χ., von Hesberg 1995. Ο von den Hoff (2009, σ. 252) παρατήρησε πως αυτό το εξελικτικό μοντέλο δεν επιβεβαιώνεται αρχαιολογικά.
 - 50 Για το γυμνάσιο της Αμφίπολης, Λαζαρίδου 1990.
 - 51 Themelis 2001, 2009 και Θέμελης 2018, 2021 με παλαιότερη βιβλιογραφία.
 - 52 Για την κατασκευή, Themelis 2009, σ. 62. Για ανακαινίσεις και επισκευές, Θέμελης 2019.
 - 53 Για το κάτω γυμνάσιο της Πρίννης, Emme 2013, σ. 134-142, 359-360, αρ. κατ. 78 με παλαιότερη βιβλιογραφία.
 - 54 Για το γυμνάσιο του Ευμένους στη Μίλπο, πρβλ. Emme 2013, σ. 151-154, 347, αρ. κατ. 58, 347-348, αρ. κατ. 59 με παλαιότερη βιβλιογραφία.

- 55 von Hesberg 1995.
- 56 Luisoni / Ackermann 2019 με παλαιότερη βιβλιογραφία.
- 57 Mania 2019, σ. 182.
- 58 Rocco 2018.
- 59 Θέμελης 2021, σ. 215. Σε επιγραφή αποκαλείται Ολυμπικά στοά, πρβλ. Themelis 2001, σ. 122.
- 60 Η βασική δημοσίευση είναι του Schazmann 1923 αν και νέες έρευνες από το 2000 και μετά έχουν αλλάξει δραστηρικά τις γνώσεις μας για το γυμνάσιο αυτό, πρβλ. von den Hoff 2019, σ. 254, σημ. 2 με παλαιότερη βιβλιογραφία.
- 61 von den Hoff 2015, σ. 124–125.
- 62 Stappmanns 2014.
- 63 Το μεσαίο άνδριο οριοθετείται στο βόρειο τμήμα του από στοά, ενώ στην ανατολική πλευρά από ναό. Ο von den Hoff (2015, σ. 125) υποθέτει πως μια στοά θα υπήρχε και στη νότια πλευρά του μεσαίου ανδρίου στο πνεύμα της πλαισίωσης ελληνιστικών ναών από στοές. Είναι μια πρόθεση που δεν μπορεί να τεκμηριωθεί λόγω της μεγάλης καταστροφής σε αυτό το σημείο του γυμνασίου.
- 64 Για ευεργέτες στο γυμνάσιο, Ameling 2004.
- 65 Π.χ. ο Ξυστός στους Δελφούς αποκτά μαρμαρίνη κιονοστοιχία στα Ρωμαϊκά περίοδο.
- 66 Για τους τρόπους χρηματοδότησης της κατασκευής καθώς και των επισκευών στα ελληνιστικά γυμνάσια, Skaltsa 2008, σ. 145–195.
- 67 Fröhlich 2005, σ. 232–235.
- 68 Herrmann 1965· Kleine 1986. Αν και η παλαιότερα του γυμνασίου δεν έχει αποκαλυφθεί από την αρχαιολογική σκαπάνη, η θέση της δυτικά του Σταδίου επιβεβαιώνεται από το τιμητικό φέρισμα για τον Ευμένη στην παραστάδα του προτύλου που θα συνέδεε το στάδιο με το γυμνάσιο (Kleine 1986, σ. 132–134).
- 69 Mango 2003, σ. 123–126.
- 70 Ackermann / Reber 2019, σ. 166–167.
- 71 Για τις κεντρικές θέρμες στην Κω που κτίζονται πάνω από το ελληνιστικό γυμνάσιο, πρβλ. Livadiotti 2016a. Οι επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν σε γυμνάσια στη Μικρά Ασία (Πέργαμος, Μίλτος, Πριήνη) για την προσθήκη λουτρικών εγκαταστάσεων παρουσιάζονται από την Trümper 2015.
- 72 Για τα δομικά υλικά σε γυμνάσια, Skaltsa 2008, σ. 31–40.
- 73 Στο πρόσφατο άρθρο για το γυμνασιακό συγκρότημα στη Μεσοπίνη ο Kennell (2021) καταδεικνύει πως ο κόσμος του γυμνασίου (επιγραφές, ταφικά, τιμητικά και αναθηματικά μνημεία) προβάλλει την ταυτότητα της πόλης.

Βιβλιογραφία

- Ackermann / Reber 2019: Ackermann G. / Reber K., «New Research on the Gymnasium of Eretria», στο U. Mania / M. Trümper (επιμ.), *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes* (Berlin Studies of the Ancient World, 58), 2019, σ. 161–179.
- Ackermann / Ackermann 2021: Ackermann D. / Ackermann G., «Contribution à l'histoire du gymnase d'Érétie: un nouveau décret pour un gymnasiarque du début du IIIe siècle av. J.-C.», *Revue des Études Anciennes* 123/2 (2021), σ. 411–470.
- Ameling 2004: Ameling W., «Wohltäter im hellenistischen Gymnasium», στο D. Kah / P. Scholz (επιμ.), *Das hellenistische Gymnasium*, Akademie Verlag, Berlin 2004, σ. 129–161.
- Chankowski 2010: Chankowski A.S., *L'épèchie hellénistique. Étude d'une institution civique dans les cités grecques des îles de la mer Égée et de l'Asie Mineure*, de Boccard, Paris 2010.
- Christensen 2002: Christensen P., «On the meaning of γυμνάζω», *Nikephoros* 15 (2002), σ. 7–37.
- CID II: Bousquet J., *Corpus des Inscriptions de Delphes. II. Les comptes du quatrième et du troisième siècle*, Paris 1989.
- Clarke κ.ά. 2016: Clarke G. / Jackson H. / Nixon C.E.V. / Tidmarsh J. / Wesselingh K. / Cogle–Jose L., *Jebel Khalid on the Euphrates, Volume 5: Report on Excavations 2000–2010* (Mediterranean Archaeology supplement, 10), Sydney University Press, Sydney 2016.
- Daubner 2015: Daubner F., «Gymnasia. Aspects of a Greek Institution in the Hellenistic and Roman Near East», στο M. Blömer / A. Lichtenberger / R. Raja (επιμ.), *Religious Identities in the Levant from Alexander to Muhammed. Continuity and Change*, Brepols, Turnhout 2015, σ. 33–46.
- Delorme 1960: Delorme J., *Gymnasion: Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 196), de Boccard, Rome 1960.
- Dontas / Ferla 2000: Dontas N.A. / Ferla K., *Priene* (Hellenic Studies Series, 5), Harvard University Press, 2000.
- Emme 2013: Emme B., *Peristyl und Polis: Entwicklung und Funktionen öffentlicher griechischer Hofanlagen* (Urban Spaces, 1), De Gruyter, Berlin and Boston 2013.
- Emme 2019: Emme B., «The Emergence and Significance of the Palaestra Type in Greek Architecture», στο U. Mania / M. Trümper (επιμ.), *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes* (Berlin Studies of the Ancient World, 58), 2019, σ. 143–159.
- Filimonos 1989: Filimonos M., «Ενα νέο γυμνάσιο στη Ρόδο», *L'Antiquité Classique* 58 (1989), σ. 128–156.
- Forbes 1945: Forbes C.A., «Expanded Uses of the Greek Gymnasium», *Classical Philology* 60 (1945), σ. 32–43.
- Foss 1975: Foss C., «Αλεξάνδριον», *Greek Roman and Byzantine Studies* 16 (1975), σ. 217–226.
- Fröhlich 2005: Fröhlich P., «Dépenses publiques et évergétisme des citoyens dans l'exercice des charges publiques à Priène à la basse époque hellénistique», στο P. Fröhlich / C. Müller (επιμ.), *Citoyenneté et participation à la basse époque hellénistique, Actes de la table ronde des 22 et 23 mai 2004*, Paris, Genève 2005, σ. 225–256.
- Fröhlich 2009: Fröhlich P., «Les activités évergétiques des gymnasiarques à l'époque hellénistique tardive: la fourniture de l'huile», στο O. Curty (επιμ.), *L'huile et l'argent. Gymnasiarchie et évergétisme dans la Grèce hellénistique*, σ. 57–94, Fribourg 2009.
- Gardiner 1930: Gardiner E.N., *Athletics of the Ancient World*, Oxford 1930.
- Gauthier / Hatzopoulos 1993: Gauthier Ph. / Hatzopoulos M.B., *La loi gymnasiarchique de Beroia* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ, 16), Athènes 1993.
- Gauthier 1995: Gauthier Ph., «Notes sur le rôle du gymnase dans les cités hellénistiques», στο M. Wörrle / P. Zanker (επιμ.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus, Kolloquium, München, 24. bis 26. Juni 1993* (Vestigia, 47), 1995, σ. 1–11.
- GD: Bruneau Ph. κ.ά. (επιμ.), *Guide de Délos* (Sites et Monuments, 1), École française d'Athènes, 2005 (4^η έκδ.).
- Glass 1967: Glass S.L., «Palaestra and Gymnasium in Greek Architecture», αδημ. διδ. διατρ., University of Pennsylvania, 1967.
- Glass 1988: Glass S.L., «The Greek gymnasium, some problems», στο W.J. Raschke (επιμ.), *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity*, University of Wisconsin Press, Madison 1988, σ. 155–173.
- Ginouvens 1962: Ginouvens R., *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 200), de Boccard, Paris 1962.
- Θέμελης 2018: Θέμελης Π., «Η παλαιότερα της αρχαίας Μεσοπίνης», *Θέματα Αρχαιολογίας* 2/1 (2018), σ. 6–17.
- Θέμελης 2019: Θέμελης Π., «Το πρότυλο του Γυμνασίου της Αρχαίας Μεσοπίνης», *Θέματα Αρχαιολογίας* 3/1 (2019), σ. 40–51.
- Θέμελης 2021: Θέμελης Π., «Το Μεταλλικό Στέγαστρο στο Γυμνάσιο της Αρχαίας Μεσοπίνης», *Θέματα Αρχαιολογίας* 5/2 (2021), σ. 212–225.
- Herrmann 1965: Herrmann P., «Neue Urkunden zur Geschichte von Milet im 2. Jahrhundert v. Chr.», *Istanbul Mitteilungen* 15 (1965), σ. 71–116.
- IDélos: Durrbach F., *Inscriptions de Délos*, Paris 1926–1937.
- I.Prusa: Corsten T., *Die Inschriften von Prusa ad Olympon*, τόμ. I-II (IGSK, 39–40), Bonn 1991–1993.
- ISultan Daği: Jonnes, L., *The Inscriptions of the Sultan Daği (Philomelion, Thymbriaion / Hadrianopolis, Tyriaion)* (IGSK, 62), Bonn 2002.
- Jannoray 1953: Jannoray J., *Le gymnase* (Fouilles de Delphes. Topographie et architecture, 2), De Boccard, Paris 1953.
- Καζακίδη 2005: Καζακίδη Ν., «Γυμνάσια στη Μ. Ασία», στο *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, 2005 (<http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=4048>), τελευταία πρόσβαση 16 Ιανουαρίου 2022).
- Καζακίδη 2012: Καζακίδη Ν., «Ενα οικογενειακό σύνταγμα ανδριάντων της εποχής του Κλαυδίου και το γυμνάσιο στη Σικυώνα», στο Θ. Στεφανίδου–Τιβερίου / Π. Καραναστάση / Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Θεσσαλονίκη, 7–9 Μαΐου 2009*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 193–212.

- Kαζακίδη 2015: Καζακίδη Ν., *EIKONES EN GYMNASIO*. Έργα γλυπτικής και η λειτουργία τους στο ελληνιστικό γυμνάσιο, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015.
- Kah / Scholz 2004: Kah D. / Scholz P. (επιμ.), *Das hellenistische Gymnasium*, Akademie Verlag, Berlin 2004.
- Kennell 2006: Kennell N.M., *Ephebeia: A Register of Greek Cities with Citizen Training Systems in the Hellenistic and Roman Periods* (Nikephoros Beiheft, 12), Weidmann, Hildesheim 2006.
- Kennell 2013: Kennell N.M., «Who Were the Neoi?», στο P. Martzavou / N. Papazarkadas (επιμ.), *Epigraphical Approaches to the Post-classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*, Oxford 2013, σ. 217–232.
- Kennell 2015: Kennell N.M., «The Ephebeia in the Hellenistic Period», στο W.M. Bloomer (επιμ.), *A Companion to Ancient Education*, John Wiley & Sons, 2015, σ. 172–183.
- Kennell 2021: Kennel N.M., «Cultural History and Memory in the Stadium-Gymnasium Complex at Messene», *American Journal of Archaeology* 125/4 (2021), σ. 505–533.
- Kleine 1986: Kleine J., «Pergamenische Stiftungen in Milet», στο W. Müller–Wiener (επιμ.), *Milet 1899–1980: Ergebnisse, Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung*, Frankfurt 1986, σ. 129–140.
- Λαζαρίδου 1990: Λαζαρίδου Κ., «Το γυμνάσιο της Αμφίπολης», στο Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9–11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 241–263.
- Λαζαρίδου 2015: Λαζαρίδου Κ., «Εφηβαρχικός νόμος από την Αμφίπολη», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 154 (2015), σ. 1–45.
- Livadiotti 2016a: Livadiotti M., «New data on the gymnasium of paides in Kos», στο Κ. Ζάμπας / Β. Λαμπρινουδάκης / Ε. Σημαντώνη–Μπουρνιά / Α. Ohnesorg (επιμ.), *ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Κορρέ*, Αθήνα 2016, σ. 435–444.
- Livadiotti 2016β: Livadiotti M., «La pianta IGM di Kos del 1926: dati per la topografia antica», *Thiasos* 5/2 (2016), σ. 63–89.
- Luisoni / Ackermann 2019: Luisoni G. / Ackermann G., «La Palestre Sud d'Érétie», *Antike Kunst* 62 (2019), σ. 152–156.
- Lygouri–Tolia 2002: Lygouri–Tolia E., «Excavating an ancient palaestra in Athens», στο M. Stamatopoulou / M. Yeroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece* (Studies in Classical Archaeology, 1), Oxford 2002, σ. 203–212.
- Mango 2003: Mango E., *Das Gymnasium* (Eretria, 13), Infolio Éditions, Gollion 2003.
- Mania 2019: Mania U., «Gymnasial Buildings and Sanctuaries. A Contribution to the Formation of the Palaestra and an Interpretation of the So–Called 'Echo Stoa'», στο U. Mania / M. Trümper (επιμ.), *Development of Gymnasia and Graeco–Roman Cityscapes* (Berlin Studies of the Ancient World, 58), 2019, σ. 181–195.
- Mania / Trümper 2019: Mania U. / Trümper M. (επιμ.), *Development of Gymnasia and Graeco–Roman Cityscapes* (Berlin Studies of the Ancient World, 58) 2019.
- Martini 1993: Martini W., *Das Gymnasium von Samos* (Samos, 17), Bonn 1993.
- Mathys κ.ά. 2011: Mathys M. / Stappmanns V. / von den Hoff R., «Das Gymnasium – Architektur, Nutzung und Bildwerke», στο *Pergamon. Panorama der antiken Metropole*. *Begleitbuch zur Ausstellung*, Petersberg 2011, σ. 270–277.
- Paganini 2022: Paganini M.C.D., *Gymnasia and Greek Identity in Ptolemaic Egypt*, Oxford 2022.
- Pont 2008: Pont A.–V., «Τὸ ἀλεπτέριον dans les inscriptions d'époque impériale», *Revue des Études Anciennes* 110 (2008), σ. 151–174.
- Prag 2007: Prag J., «Auxilia and Gymnasia: A Sicilian Model of Roman Imperialism», *The Journal of Roman Studies* 97 (2007), σ. 68–100.
- Robert 1966: Robert L., «Inscriptions d'Aphrodisias, I», *L'Antiquité Classique* 35 (1966), σ. 377–432.
- Rocco 2018: Rocco G., «Il grande quadriportico del Ginnasio Occidentale di Kos: nuovi dati per la sua ricostruzione», στο Μ. Κορρές / Σ. Μαμαλούκος / Κ. Ζάμπας / Φ. Μαλλούχου–Τυφάνο (επιμ.), *Ἡρώς Κτίσις. Μνήμη Χαράλαμμου Μπούρα, Τόμος Β*, Αθήνα 2018, σ. 509–522.
- Romano 2016: Romano D.G., «Athletics: Stadia, Gymnasia, Palaistrai and Hippodromes», στο M. Milles (επιμ.), *A Companion to Greek Architecture*, John Wiley & Sons, 2016, σ. 314–327.
- Rousset 2017: Rousset D., «Considérations sur la loi éphébarchique d'Amphipolis», *Revue des Études Anciennes* 119 (2017), σ. 49–84.
- Rumscheid / Koenigs 1998: Rumscheid F. / Koenigs W., *Priene: A Guide to the 'Pompeii of Asia Minor'*, Istanbul 1998.
- Schuler 2004: Schuler C., «Die Gymnasiarchie in hellenistischer Zeit», στο D. Kah / P. Scholz (επιμ.), *Das hellenistische Gymnasium*, Akademie Verlag, Berlin 2004, σ. 163–191.
- Schazmann 1923: Schazmann P., *Das Gymnasium. Der Tempelbezirk der Hera Basileia* (Altertümer von Pergamon, 6), Berlin 1923.
- Skaltsa 2008: Skaltsa S., «Hellenistic Gymnasia: The Built Space and Social Dynamics of a Polis Institution», τόμ. 1, αδημ. διδ. διατρ., University of Oxford, 2008.
- Stappmanns 2014: Stappmanns V., «Das Gymnasium von Pergamon – Erschließungswege als Schlüssel funktionaler Gliederung», στο D. Kurapkat / P.I. Schneider / U. Wulf–Rheidt (επιμ.), *Die Architektur des Weges. Gestaltete Bewegung im gebauten Raum*, Regensburg, 2014, σ. 121–132.
- Themelis 2001: Themelis P., «Roman Messene. The Gymnasium», στο O. Salomies (επιμ.), *The Greek East in the Roman Context, Proceedings of a colloquium organised by the Finnish Institute at Athens, May 21 and 22, 1999*, Helsinki 2001, σ. 119–126.
- Themelis 2009: Themelis P., «Das Stadion und das Gymnasium von Messene», *Nikephoros* 22 (2009), σ. 59–77.
- Trombetti 2013: Trombetti C., *Il Ginnasio Greco: Genesi, Topografia et Culti dei Luoghi della Paideia* (BAR, 2527), Oxford 2013.
- Trümper 2015: Trümper M., «Modernization and Change of Function of Hellenistic Gymnasia in the Imperial Period: Case–Studies Pergamon, Miletus and Priene», στο P. Scholz / D. Wiegandt (επιμ.), *Das kaiserzeitliche Gymnasium*, De Gruyter, Berlin 2015, σ. 167–221.
- Trümper 2019: Trümper M., «Gymnasia in Eastern Sicily of the Hellenistic and Roman Period», στο U. Mania / M. Trümper (επιμ.), *Development of Gymnasia and Graeco–Roman Cityscapes* (Berlin Studies of the Ancient World, 58), 2019, σ. 43–73.
- Trümper κ.ά. 2022: Trümper M. / Stephen K. / Pomar E. / Fino A. / Lappi Th. / Santospagnuolo P., «New Research at the Gymnasium of Agrigento», *Archäologischer Anzeiger* 1 (2022), σ. 131–167.
- van Bremen 2013: van Bremen R., «Neoi in Hellenistic cities: age class, institution, association?», στο P. Fröhlich / P. Hamon (επιμ.), *Groupes et associations dans les cités grecques (IIIe siècle av. J.–C. – IIe siècle apr. J.–C.)* (Hautes Études du Monde Gréco–Romain, 49), Genève 2013, σ. 31–58.
- Veuve 1987: Veuve S., *Le gymnase* (Fouilles d'Al Khanoum, 6), De Boccard, Paris 1987.
- von den Hoff 2009: von den Hoff R., «Hellenistische Gymnasia: Raumgestaltung und Raumfunktionen», στο A. Matthaei / M. Zimmermann (επιμ.), *Stadtbilder im Hellenismus* (Die hellenistische Polis als Lebensform, 1), Berlin 2009, σ. 245–275.
- von den Hoff 2015: von den Hoff R., «Das Gymnasium von Pergamon. Herrschlicher und bürgerlicher Raum in der hellenistischen Polis», στο A. Matthaei / M. Zimmermann (επιμ.), *Urbane Strukturen und bürgerliche Identität im Hellenismus* (Hellenistische Polis als Lebensform, 5), Verlag Antike, Mainz 2015, σ. 123–145.
- von den Hoff 2019: von den Hoff R., «Ruler Portraits and Ruler Cult in the Pergamon Gymnasium», στο U. Mania / M. Trümper (επιμ.), *Development of Gymnasia and Graeco–Roman Cityscapes* (Berlin Studies of the Ancient World, 58), σ. 253–271.
- von Hesberg 1995: von Hesberg H., «Das griechische Gymnasium im 2. Jh. v. Chr.», στο M. Wörle / P. Zanker (επιμ.), *Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus, Kolloquium, München, 24. bis 26. Juni 1993* (Vestigia, 47), 1995, σ. 13–27.
- Wacker 1996: Wacker C., *Das Gymnasium in Olympia. Geschichte und Funktion*, Würzburg 1996.
- Wacker 2004: Wacker C., «Die bauhistorische Entwicklung der Gymnasien. Von der Parkanlage zum 'Idealgymnasium' des Vitruv», στο D. Kah / P. Scholz (επιμ.), *Das hellenistische Gymnasium*, Akademie Verlag, Berlin 2004, σ. 349–362.
- Winter 2006: Winter F.E., *Studies in Hellenistic Architecture*, University of Toronto Press, Toronto 2006.
- Yegül 1992: Yegül F., *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Architectural History Foundation, London 1992.